

Széchenyi Ferenc, a királyi biztos

Széchenyi Ferenc életének igen rövid szakasza az, amelyben mint királyi biztos (főigazgató: supremus Moderator) működött. E tisztségét papíron kb. 20 hónapig — 1785. március 9-től 1786. október 23-ig —, a valóságban kevesebb mint egy évig viselte, mert 1786 elején megbetegedett, felépülése után pedig lemondott. Valószínűleg ez az oka, hogy részletes életrajzának szerzői (*Frankói Vilmos, Bártfai Szabó László*) is alig foglalkoznak ennek az időszaknak a történetével.

A király eredetileg a zágrábi kerület (Zágráb, Körös, Pozsega, Varasd és Zala megye) élére nevezte ki, néhány héttel később pedig a pécsi kerületbe (Baranya, Somogy, Tolna, Szerém és Verőce megyék területe) helyezte át. *II. József* nagy hatalommal ruházta fel főigazgatóit: hatáskörükbe tartozott az egyházak, az iskolák, a katonaság, az adók, az úrbér, a telepítés, a kereskedelem, a vízügyek, a hajózás, a posta stb. ügykezelése. Működésükért, intézkedéseikért csak a királynak felelősek, a megyék

nem illetékesek sem ellenőrzésükre, sem pedig rendelkezéseik felülbírálására.

Ahhoz azonban, hogy szerteágazó feladataiknak meg tudjanak felelni, ismerniök kellett a vezetésük alá rendelt terület viszonyait. Széchenyi nem lelkesedett a megtisztelő, ám „veszedelmes működési kör”-ért, de ha már „az uralkodó akarata előtt meghajolni kényszerült”, munkáját jól akarta végezni. Így később nyugodt lelkiismerettel jegyezte fel: „... Isten megsegített, és kötelességemet becsülettel teljesítettem...” A munka jól elvégzése érdekében mindenre kiterjedő figyelemmel kérdéseket tett fel a megyéknek, hogy a kapott feleletekből részletesen megismerhesse kerületének viszonyait.

A kérdéscsoportok fejezetcímei: I. A járás általános jellemzése 36 kérdés; II. 1. A községek általános jellemzése 33 kérdés; 2. Az egyház 27 kérdés; 3. Mánások és nemesek 24 kérdés; 4. Kiváltságok 17 kérdés; 5. Az iparosok 27 kérdés; 6. A kereskedelem 32 kérdés; 7. A szabadosok 3 kérdés; 8. A katonaság 44 kérdés; 9. A parasztok 116 kérdés; 10. Vidékiek, idegenek 8 kérdés; 11. A zsidók 14 kérdés; 12. A cigányok 9 kérdés; 13. A koldusok 7 kérdés. Összesen: 397 kérdés.

Tehát a járásokra vonatkozó 36 kérdést figyelmen kívül hagyva minden egyes helység viszonyairól 361 válasz tájékoztató. Ezeken kívül azonban a megyei orvos is kapott 27 kérdést. Feleleteiből az egészségügy állapotát ismerhetjük meg. A közlekedés kérdéseit nem találjuk a mellékletek közt, de *Rácz József*, Baranya megye felügyelője (juratus exactor) a megye úthálózatát 10 rovatú táblázatban ismerteti. Zágráb megye kérdései között 20 olyan is van, amely a vízviszonyok után érdeklődik a hajózhatóság és az árvízvédelem szempontjából.

A válaszok közül (egyelőre?) csak a baranyaiakat ismerjük majdnem teljesen, ezekből csupán Pécs leírása hányzik. Terjedelme enélkül is 1653 lap (3306 oldal), négy nagy kötetbe kötve. Verőce megyéből Eszék, és környékének 15 községéről található a viszonyok ismertetése az Országos Széchényi Könyvtárban. Végül pedig Somogy és Tolna megye néhány falujáé. Baranya megye leírásának terjedelméből következtetve elképzelhetjük, milyen páratlanul becses forrás állna rendelkezésünkre Dél-Dunántúl és Kelet-Szlavónia „fizikai-politikai-topográfiai” állapotának megismeréséhez, ha a másik négy megye tisztviselőinek válaszai is előkerülnének.

A feleletek részletes bemutatása érdekében három Verőce megyei magyar református falu — Haraszti, Magyar-Rétfalu és Szent László — állapotrajzát közöljük.

Verőce megye északi járásának leírását *Garay József* szolgabíró vezetésével az alszolgabíró és két esküdt készítette. Nevüket nem közli a jelentés. Munkájukat 1786. augusztus 12-én fejezték be. A járásban 6 mezőváros, 56 falu és 5 puszta volt. Ezekből közvetlenül a szolgabíróhoz tartozott a három (Alsó-, Belső- és Felső) Eszék, Szarvas, Bilóberdo, Almás, Erdőd, Dállya, Borovo és Ténye. Adjunctusához: *Szent László*, *Kop-rivna*, *Haraszti*, *Dobszin*, *Csepin*, *Magyar-Rétfalu*, *Német-Rétfalu* és *Kravica*. Ezek leírása fennmaradt. Kivülük *Martince*, *Brodjance*, *Habjanovce* és *Petrievce* — valamennyi az esküdté — azok, amelyek hiányoznak a leírásból.

Magyar-Rétfalu Eszéktől nyugatra, ennek szomszédságában terül el. Közös határa van Német-Rétfaluvall és Kravicával. *Gróf Pejacevics Zsigmond* birtoka. Haraszti és Szent László a járás székhelyétől távolabb, délre fekszik. Mindkettőnek a földesura *Adamovics János* consiliarius. Területük sík, lapályos, továbbá nedves és vizes, mert Rétfalu határát a Dráva árvizei öntik el, Haraszti határában a Vuka patak folyik és ennek kiöntései veszélyeztetik. A legkedvezőtlenebbek Szent László viszonyai, mert amellet, hogy a Vuka majd minden évben kiönt, a Kologyvári mocsarak is nedvessé, zombékossá teszik a határát, így a vetésekben olyan kár keletkezik, hogy adónak leszállítását kell kérnie. Mindenütt sok a cserjés, amit ki kellene irtani. A vízmentes szántóföldek jók: első osztályba sorolták őket. Rétfalu határában bőségesen van legelő és kaszáló, több mint elég. Haraszti ellátása a nagyobb állatoknak nem kielégítő, a kisebb állatok számára szolgáló legelőkben azonban fölösleggel rendelkezik. Szent László ellátottságát nem ismerjük, mert az összeírók az állatok száma iránt érdeklődő kérdésre nem feleltek. Az erdőterület azért fontos, mert nemcsak fűtőanyagul szolgál a lakosságnak, hanem házaikat is többnyire fából építik. Ebből a szempontból Haraszti helyzete a legkedvezőbb, mert nemcsak tűzrevalónak, hanem épületfának is jó a határában levő erdő, sőt hajó- és tutajépítésre is alkalmas. Ennek ellenére az uradalom a fát nem termeli ki eladásra, hanem az állomány megóvására törekszik. A parasztok viszont ingyen elégíthetik ki szükségleteiket. Magyar-Rétfalu erdőterületén épület- és tűzifa található, amit a parasztok ugyancsak ingyen kapnak földesuruktól. E téren ismét Szent László lakói vannak a legrosszabb helyzetben, mert határükban nincs erdő, faszükségletüket a szomszédos nüstári uradalomból fedezik árendálás útján.

A falvak vezetése hagyományos. Élükön bíró áll, akinek munkáját díjjazzák. Szent László és Haraszti bírása évi 10—10. Magyar-Rétfalué 25 Ft „tisztletdíjban” részesül. Az előbbieik munkáját 1—1, az utóbbiét 2 esküdt segíti, anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Mind a három faluban van bába, aki két faluban szülésenként 12 krajcárt kap, Magyar-Rétfaluban semmit.

	Magyar-Rétfalu	Haraszti	Szent László
A házak száma	95	62	62
A családók száma	104	63	68
Lélekszám	572	534	431
A családok átlagos létszáma	5,5	8,6	6,6
Foglalkozás:			
pap	1	1	1
tanító	1	1	0
jegyző	0	0	1
iparos	1	1	1
paraszt: telkes jobbágy	83	54	58
házas zsellér	9	5	2
háztalan zsellér	9	0	3
cigány	0	1	2

Említettük, hogy a válaszok ismertetésére tudatosan választottuk ki a három említett falut, mivel lakói református magyarok. Mint a fenti kimutatásból kiderül, a család- és lélekszám viszonylag alacsony, mégis mind a három falu tart magának lelképásztort és két helyen jóval az átlag fölött díjazták őket. Magyar-Rétfalu lelkésze *Szuhay Pál*, a községtől — mint patrónustól — kap 200 forintot, a lakosoktól pedig 66 forint készpénzt, 8 mérő búzát (6 Ft), 52 mérő kukoricát (26 Ft), 2 kocsisénát (6 Ft) és 24 öl fát (36 Ft). Ez pénzre átszámítva összesen 340 forint. Szent Lászlón *Fóris Mihály* a lelkész. Az ő illetménye a községtől, mint patrónustól 180 forint, a lakosoktól 47 forint és a stóla. Haraszi papja, *Döbröcnyi János* (vagy az összeíró) nem felelt a kérdésre.

Az ifjúság tanításáról mind a három falu gondoskodik. A tanító egyben a jegyző is. Fizetésük jóval kevesebb. Haraszi tanító-jegyzőjének 90 forint fizetést folyósít évente. Körülbelül ugyanennyi Magyar-Rétfalu tanítójának a fizetése is: 30 forint készpénz, 40 mérő búza, 24 mérő kukorica és 12 öl fa. Szent László jegyző-tanítójának a legszerényebb a díjazása: összesen 20 forint és 10 öl fa. Képesítésükről, végzettségükről (akárcsak a papokérról) nincs adat. Kérdés sem vonatkozik rá, „Instanciát” (kérvény, beadvány) írni egyik sem tud, pedig ez külön érdem lenne. Még azt is meg kellett jelölni, hogy milyen nyelven ír, ha valamelyik tanító tud írni.

Az iparosokat mind a három faluban 1—1 kovácsmester képviseli. Hogy éppen kovácsok, ez természetes, minden falunak elsősorban rájuk van szüksége. Haraszi kovácsmestere helyben, Magyar-Rétfalué Eszéken született és tanult. Valamennyien közepesen értik a mesterségüket. Hasznosak, sőt Haraszi kovácsa „igen hasznos”. Ugyanő — és valószínűleg két társa is — Eszéken vásárolja a vasat 9,30 forintért mázsánként. Jövedelmüket összegszerűen nem ismerjük, adójuk összegét sem említi a forrás, de háza mind egyiknek, Haraszi és Rétfalu kovácsának pedig földje is van. Mesterségükből és vagyonukból „közepesen” élnek.

A parasztság túlnyomó része — Szent Lászlón 92, Haraszton 91,5, Magyar-Rétfaluban 81 százalék — telkes jobbágy, a többi házas és házatlan szellér. Ez utóbbi két réteg életéről semmit sem tudunk, mert a válaszokban csak statisztikai adatként szerepelnek. Ezért a következőkben csupán a telkes jobbágyokról beszélünk.

Itt kell néhány szót szólnunk Szent László 2, és Haraszi egyetlen cigányáról. Azért vannak ilyen kevesen (az egész vizsgált területen mindössze 26 család él), mert a vándor cigányok letelepedését nem engedélyezik, az „öslakosokat” pedig igyekeznek „megnevelni”. Munkára kényszerítik és házak építésére kötelezik őket. Ennek tulajdonítható, hogy Szent Lászlón „kézművességből” élnek, Haraszi özevgy cigányasszonya pedig „keze munkájával tartja el magát”: helyi lakosoknak dolgozik. Ez utóbbinak van két lánya és egy fia. Valamennyit elvették tőle, és szétosztották őket családokhoz. Egyik haraszi cigány fia a tanítónál van, és az iskolát is látogatja, a másik gyermektelen. Mint általában, itt is a szellér kategóriába tartoznak, évi 1 forint adót fizetnek és 12 napot szolgálnak robotban.

A parasztok jogi helyzete a korabeli viszonyokhoz képest kedvező. A birtokosokkal szembeni jogaikat és kötelezettségeiket úrbéri szerződés szabályozza. Ezen kívüli szolgáltatásokat nem követelnek tőlük, így sem ellenük, sem mások ellen nincs panasz. Válaszukat nem a félelem szülte, mert pl. a szarvasiak bepanaszolták földesurukat — *Kovács Józsefet* — a legelők visszatartása miatt, a tényeiek pedig *Adamovics Jánost* a határ és a legelőterületek csökkentése, valamint a parasztok telekföldekről való elűzése miatt emeltek panaszt (1767). A nemleges válasz nyugodt állapotokról tanúskodik, mert a parasztok c. fejezet 15. kérdése elég sokféle ellentét iránt érdeklődik: „Vannak-e panaszok a földesurak és tisztjeik, a katonák, a hatóságok, a katonai biztosok, a lelkészek, a tanítók, a jegyzők, a bírók és az esküdtek ellen, és milyenek?” A kérdés jellemző Széchenyi felvilágosult gondolkodására.

A lakosság szellősen él egymás mellett: Magyar-Rétfalun egy házban él együtt 3 család, 4-ben 2—2, a többiben 1—1. Haraszi és Szent László azonos adatai: 3—3 házban 2—2, a többiben 1—1 család lakik. Életmódjuk mértéktelen: esküvők alkalmával egy napig lakmároznak. A válasz ismét nem sematikus, bár ezen a környéken csak a csepiniékről hangzik a felelet úgy, hogy „esküvők alkalmával a lakmározástól még nem tartózkodnak”. Összehasonlítással: Baranya némelyik falujában öt napig is eltart egy-egy lakodalom, és ilyenkor a mulatozások a kicsapongásokig fajulnak.¹

¹ Parasztok 8. kérdése: Esküvőkor, kereszteléskor, temetéskor lakmároznak-e?

Az érem másik oldala az, hogy eléggé passzívok. Nem használják ki a természet és a földrajzi helyzet adta lehetőségeket. Mind a három falu Eszék piaci, illetve vásári vonzáskörébe esik. Felső-Eszéken évente kétszer van vásár és hetenként egyszer piac. Belső-Eszéken pedig két vásár és két hetipiac, lenne tehát lehetőség a termékek értékesítésére. Igaz, Szent László 5, Haraszt 4,5 kocsi-járásnyira van az eszéki kaszárnyától,² de a haraszi 59 parasztnak 110 lóva van, így megvannak a szállítás feltételei, mégis csak kukoricát, árpát és dinnyét termelnek eladásra, zöldségféléket kizárólag konyhai használatra. A Vuka patakban van csuka és ponty, eladásra mégsem halásznak. Ugyanez Szent László és Magyar-Rétfalu válasza is, pedig ez utóbbi csak fél óra járásra van kocsival a kaszárnyától, tehát a piactól sem lehet sokkal messzebb. Az értékesítésre kedvező feltételek lennének, mert kereslet van. Halat a dárdai és a bélyei halászok, zöldségféléket a dárdai német paraszttasszonyok visznek az eszéki piacokra a fejükön, vagy a hátukon gyalog, úgy, hogy a Dráván ladikon kelnek át. Kő és Sepse (valamennyi Baranya megye) lakói cseresznyét és szilvát árulnak az eszéki piacokon.

Másik kereseti lehetőség lenne a fuvarozás. Ezzel sem foglalkoznak, noha Harasztin minden gazda átlagosan több mint két lovat tart. A rétfalu-belieknek is van elég lovak, mégsem fuvaroznak. Pedig ez nem kis hasznot hozna, mert négy- és háromlovas kocsi naponta egy forintot is meg lehetne keresni a „szokásos megállapodás szerint” (Belső-Eszék válasza). A lehetőségek ki nem használása nem „magyar betegség” az idegen környezetben, hanem ezen a vidéken általános. Zöldséget például az eszéki parasztok sem termelnek többet, mint „amennyi a konyhai használatra elég”. Nem tenyésztnek eladásra sertést, nem állítanak elő tejterméket, ami pedig a baranyavári járásban elég általános.

A művelt úrbéres földekre vonatkozó kérdés (Parasztok 11.) részletes és pontos: hány úrbéri telek van, hány fél, negyed, nyolcad? Garayék nem részletezik a választ, csak az egész szántóterület nagyságát közlik. Így csupán átlaggal számolhatunk.

	Telekátlag	Holdátlag
Magyar-Rétfaluban	0,34	8,25
Harasztin	0,29	6,98
Szent Lászlón	0,27	6,65

A számok körülbelül a többi falu átlagának is megfelelnek. Eszéken magasabbak. A szántóföldek hozamának hivatalos kiszámítási módja: egy 1200 négyszögöles holdba 2 mérő (búza) vetőmag kerül, és ez ezekben a falvakban 8—9 mérő termést hoz. Az árak vidékenként és az időjárástól függően különböznek, de általában 0,75—1 forint mérőnként. Mai súlyra átszámítva mintegy 1,20—1,60 forint mázsánként. Az eszéki járásban a vetőmag — és persze a termés — durván számolva egy harmad résszel több, mert a holdak 2000 négyszögölesek. (Szarvas, Erdőd stb. válasza.) További számítás hiábavaló lenne, mert a határ egy része ugar, és nemcsak búzát termelnek. Azt, hogy a búzán kívül még mit, nem tudjuk, mert Széchényi csak általában kérdezi: osztályok szerint mennyi gabona terem évenként?

A szőlőtermelés jelentéktelen, mert mint *Fényes Elek* írja: „... a szőlőskertek lőrét teremnek, melly forrása után csakhamar ecetté szokott változni...” Ennek ellenére mind a három falunak van valamennyi szőlője, mégpedig Magyar-Rétfalunak 23,5, Harasztinak 88,5, Szent Lászlónak 70 kapás.

Az állatok száma a lakosságéhoz viszonyítva csekély. Legfeljebb Csepin sertés-tenyésztése emelkedik az átlag fölé: 208 családnak (sertést nemcsak a parasztok tartanak) 1429 db egy éven felüli sertése van. A mi falvaink közül Szent László nem válaszol a kérdésre, a másik két falu állománya az átlagnak felel meg.

	Haraszi	Magyar-Rétfalu
Ló (3 éven felüli)	110	70
Ökör, tinó (3 éven felüli)	123	125
Tehén	78	42
Sertés (1 éven felüli)	269	75
Méhcsalád	35	—

² Katonaszág 4. kérdés: Minden egyes helység milyen messze van az állomáshelytől, ahová a porciót kell szállítani?

Az állattenyésztés természet adta feltételei annyira kedvezőtleneknek látszanak, hogy önként felmerül a kétely az erre vonatkozó adatszolgáltatás pontosságával szemben. Az összesítést hozzuk fel példának: a 15 falu szénafogyasztó állatainak száma — a 3 éven aluliak nélkül — 8782 db, a szénatermés pedig mindössze 5050 kocsi-ra való. Így egy állat „fejadagja” az egész téli időszakra 0,56 kocsi, ami hihetetlenül kevés. A legelőterület 4130 „nagyobb” állat számára elég (a juh, kecske, a „kisebb” kategóriába kerül), így 3168 állat legelő nélkül marad, a „kisebb” állatok közül pedig 3165-nek nem jut legelő. A kedvezőtlen helyzet Haraszti állattenyésztésére is érvényes: 311 szénával etetett állat számára 125 kocsi széna terem. 111 „nagyobb” állatnak nincs legelője. A „kisebb” állatokból azonban 300-at lehetne legeltetni, de csak 269 van, tehát felesleg mutatkozik. Magyar-Rétfalu feltételei kedvezőek: itt egy állat télen 2,52 kocsi szénát fogyaszthat, és 225 (!) „kisebb” állattal lehetne többet legeltetni. A „nagyobb” állatok közül 37-nek nem jut legelő. Igaz, legeltetni lehet az ugaron, nyár közepétől a sarjúterületen, és az őszi vetésig a tarlókon, de akkora hiányt, amekkorát a számok mutatnak nem lehet pótolni. Ugyanúgy a téli szénahiányt sem lehet szemes-takarmánnyal helyettesíteni. Egyéb állati eledel termeléséről pedig nem beszél a forrás.

Széchenyi Ferenc nem helyeselte II. József uralkodási módszereit. Az országgyűlés kikapcsolását, a megyék önkormányzatának megszüntetését, a korona Bécsbe szállítását alkotmányellenesnek tartotta. Életének ebben a szakaszában azonban még meggyőződéses híve volt a felvilágosodás eszméinek, ezért elfogadta a kinevezést. A megyékhez intézett kérdéseinek szelleme azt bizonyítja, hogy ezeket az eszméket a gyakorlatba is át akarta ültetni. Céljának elérése érdekében mindjárt működése kezdetén bejárta kerületének megyéit, közgyűléseket hívott össze, hogy személyes kapcsolatot teremtsen a megyék vezetőivel és közönségével, megszerezze támogatásukat. Ugyanakkor fenntartásai is megmaradtak az uralkodó politikájának egyes részeivel szemben. 1786 elején Széchenyi súlyosan megbetegedett, felépülése után felmentését kérte, és meg is kapta.³

Dr. Taba István

Felsőőrtől Kismartonig*

(Történeti sétá Burgenlandban)

II. A várak földjén

A kővárak elterjedése nagymértékben hozzájárult a határőrök szerepének csökkenéséhez, másrészt e várak révén jutott kiemelkedő szerephez hazánk hadtörténetében a nyugati határvidék, a XIII—XIV. század fordulóján és a XV. század második felében.

A habarcsos kővárfal frank területen a VIII—IX. századból ismert. Közép-Európában kivételesen már a XI. század fordulóján alkalmazzák, de csak a XII—XIII. század folyamán veszi át a föld-favárak feladatát, anélkül, hogy ez utóbbiak végképp feledésbe merülneek.³⁷ E szerepváltás időszakában alkalmazzák a német szakirodalomban „Hausberg” elnevezésű, magyar szaknévvel még nem minősített várakat, amelyek fő épülete kő (lakó)torny, körülötte favázas, később kőfalazási erődített udvar-

³ Az életrajzi adatokat Fraknói Vilmos Gróf Széchenyi Ferenc c. munkájából vettük. A pécsi kerület megyéihez intézett rendelet megtalálható a Baranya megyei Levéltár 1785. évi közgyűlési iratainak „non registrata” aktái között, a 795 szám alatt. Eszék és környékének 15 falujáról készített leírás az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárchájában Fol. Lat. 1083, Baranya megye leírása ugyanott Fol. Lat. 289 szám alatt.

* A tanulmány első részét a Honismeret 1979. 4. számában közzeltük. A bibliográfiában szereplő rövidítések jegyzékét lásd ott. (Szerk.)

³⁷ Nováki Gyula: I. m. 1975. 338. old. — XII—XIII. századi földvárak: Ovár (Pinkaóvár), Ulbrich, Karl-Ratz, Alfred: Die Wehranlagen von burg. BF 25. 1954. 46—48. old., 1—9. ábra + felmérés. — Bácsa, Nováki Gyula: Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon. Archeológiai Értesítő, 1976. KNY.

³⁸ Nováki Gyula: I. m. 1975. 339. old. — A várszervezet kialakulásáról: Mitterauer, Michael: Zur räumlichen Ordnung Österreichs in den frühen Babenbergenzeit. MIOG 1970. 100. és köv. old. — Ebner, Herwig: Die Burg in historiographischen Werken des Mittelalters. In: Festschrift Friedrich Hausmann. KNY. Graz, 1977. 125—142. old. — Uő: Burgen, Schlösser und Wehrhafte Stätten in der Steiermark. Land, Leute, Leistung. II. kiadás. KNY. é.n.h.n. 460—465. old.

ral.³⁸ Ilyen lakótornyot és udvart tártak fel a pozsonyi vár ásatásán,³⁹ és hasonló lehetett a sopronbánfalvi vár.⁴⁰ Nyék határában, a községtől délnyugatra található maradványok is toronyból és erődített udvarból álló hajdani várak utalnak. 1263-ban *Lőrinc* soproni ispán, az *Aba-nem Athinai* ága alapítójának tulajdonában volt. Ő a Kőszegiekkel szövetségben harcolt *Albert* osztrák herceg ellen, ám annak csapatai elfoglalták az *Eckendorf* nevű várat és 1291-ig hatalmukban tartották. A vár a középkor folyamán elpusztult.⁴¹ Sopronkeresztúr határában, a Schöllsberg nevű dombon állt *Bykug*, *Bykuk* nevű vár 1310-ben *Kőszegi Iván* nádor unokája, *Miklós* tulajdona volt, és 1327 táján *Károly Róbert* ellentámadása idején semmisülhetett meg.⁴² „Hausberg” elrendezésű volt az 1318–1343 között épült *fraknói vár*.⁴³ A „Hausberg”-től a középkori kővárhoz vezető, átmeneti jellegű az *őribükkösi* (régli nevén sahi) vár.⁴⁴ Egyelőre még bizonytalan a *locsmándi*, *karácspai*, *dérföldi* stb. várak építéstörténete.

A tatárjárás után, még *IV. Béla* uralkodása alatt épült fel *Szalónak*, *Monyorókerék*, *Dobra*, mögöttük *Kőszeg* két vára. 1300-ra hozzájuk számíthatjuk *Köpcseny*, *Purbach*, *Kismarton*, *Lánzsér*, *Rohonc*, *Kabold*, *Fraknó*, *Sárfenék*, *Szarvko*, *Roj* várát,⁴⁵ továbbá *Bykugot*, azután *Kertest*, a teljesen eltűnt *macskakői várat*, *Pinkaóvárt*. Ma is jelentős maradványa áll *Nezsider* területén a „Tabor”-nak, amely hatalmas lakótorny, körülötte erődített udvarral. 1296-ban *Ágnes* királyné, 1390-ben *Mária* királyné tulajdona volt.⁴⁶ Pordányban római őrtorony (burgus) felhasználásával 1200 körüli épült vár, 1232-ben „castrum Pordan” néven említik, mint *Gut-Keled nembeli Mór* fia *Péter* tulajdonát. A vár később királyi kézbe került, és 1273-ban *II. Ottokár* csapatai pusztították el. Helye a Schölls nevű domb, amelyet két mélyebb vízesárok és három földsánc övezett.⁴⁷ *Szentmargitbánya várat* 1273-ban *II. Ottokár* csapatai lerombolták, helye nem ismeretes.⁴⁸

A XIV. század folyamán, 1382-ig terjedően további várak épültek, mint *Zaszlop*, *Kőpordány*, *Dobra*.⁴⁹ A *Gut-Keled nem Odun* ágából származó *János* tulajdona *Dorog-Darászfalu vára*, amely kőtoronyból, palotából és fa épületekből állt. 1337–1346 között a *Nagymartoni grófok* vették meg, és fraknói uradalmukhoz csatolták a dorogi várakat. 1418-ban a stájer *Bartholomäus Hagenauer* a dorogi vár tulajdonosa, aki magát a falu német nevével nevezi. Várát 1425-ben „fortalicium” gyanánt említik. *Fia*, *Johann* 1430-i halálát követően *Zsigmond király* a *Kanizsai-testvéreknek* adományozta „Dorog, alio nomine in idiomate theutonico Drawsdorf” várát, és ők is a kismartoni uradalomukhoz csatolták. 1486-ban említik utoljára a már rombadőlt várat.⁵⁰

A XIII–XIV. századi várépítések elválaszthatatlanok a nagybirtokok, illetve legnagyobb birtokos családjaink történetétől.⁵¹ Nyugati határvidékünkön a *Németújvári*

39 *Fiala, Andrej—Stefanovičová, Tatjana*: Bratislavský hrad. Bratislava, 1969. 22. old. és 67. old. 44–46. ábra. *Nováki Gyula*: I. m. 1975. 338. old. irodalommal.

40 *Nováki Gyula*: I. m. 1975. 339. old. és 101. jegyzet.

41 *Prickler, Harald*: Burgen und Schösser im Burgenland. 2. bővített kiadás. Wien, 1972. 106. old. — *Albert* harcaira: *Zöllner, Erich*: I. m. 1974. 117–119. old. — *Kristó Gyula*: Az Aranybulla évszázada. Bp. 1976. 179., 184., 196–197. old.

42 *Prickler, Harald*: I. m. 1972. 161. old.

43 *Ernst, August*: Wann entstand der sogenannte „Türkenbrunnen” auf Burg Forschtenstein? Bgld. Hbll. 1977. 2. sz. 92. old. — Története: *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 133. old. — *Engel Pál*: A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. 111. old. — Felmérése: *Klaar, Adalbert*: Beiträge zu Planaufnahmen Österreichischer Burgen I: Burgenland. Wien—Köln—Graz, 1970. 37–38. old. és 10–14. alaprajzok.

44 *Prickler, Harald*: I. m. 1972. 158. old.

45 Térkép: *Fügedi Erik*: I. m. 1977. 1–2. ábra.

46 *Prickler, Harald*: I. m. 1972. 110. old. — *Vö. Juhász László*: I. m. 1976. 144. o. — *Nezsider* történetét részletesen feldolgozta *Loiberseck, Josef*: Neusiedl am See. Bgld. Hbll. 1975. 1. sz. 36–43. old., 2. sz. 86–91. old., 3. sz. 116–135. old., 4. sz. 163–189. old.

47 *Prickler, Harald*: I. m. 1972. 167. old. Kiemeli, hogy az egyébként „Hausberg”-re emlékeztető várból éppen a jellegzetes, magasra emelkedő központi épület hiányzik. Ezzel ellentétben *Juhász László* — egyébként általában rendkívül részletes és megbízható — anyaggyűjtése, ő ugyanis értesült egy négyzetes alaprajzi lakótorny megtalálásáról. I. m. 1976. 122. old.

48 *Lechner, Karl* (szerk.): I. m. 1970. 762. old. — *Prickler, Harald*: I. m. 1972. 136. old. — *Juhász László*: I. m. 1976. 178. old. szerint 1289-ben *Albert osztrák herceg* foglalta el és 1291-ben lerontatta.

49 Térkép: *Engel Pál*: I. m. 1977. 32–33. old., ill. 170., 107. old. — *Fügedi Erik*: I. m. 1977. 213., 154. old.

50 Idézet: *Juhász László*: I. m. 1976. 190. old. — *Nevéről Kranzmayer—Bürger*: I. m. 1957. 152. old. — A várról *Prickler, Harald*: I. m. 1972. 175. old.

51 *Vö. Fügedi Erik és Engel Pál*: I. m. 1977. tárgyalási módjával. — A nyugati határvidék nagybirtokosairól *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. VSz 1975. 2. sz. 251–268. old. — Kisebbségi birtokosra pl. *Tóth Melinda*: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). SSz 1976. 3. sz. 194–210. old. — *Ebner, Herwig*: Burg-Schloss-Residenz, In: 850 Jahre Graz 1128–1978. (Steinböck, Wilhelm kiadásában.) Graz—Wien—Köln, 1978. KNY. 183–198. old.

— másik nevükön *Kőszegi* — család története egyben meghatározója a táj, sőt részben a Dunántúl történetének. A család története *II. Géza* uralkodásáig vezethető vissza. Ekkor költözött Magyarországra két stájer nemes testvér, *Héder* és *Wolfer*. Héder a Győr (német nevén *Poth*) nem megalapítója,⁵² Wolfertől származik a Németújvári család. *Wolfer* a *Kyscen* nevű hegyen fávárat, majd *Benedek*-rendi kolostort építtetett. Birtokai utóbb *III. Béla* kezére kerültek, aki kővárat, „*novum castrum*”-ot építtetett. A vár 1225-ben *Csák nembeli Demeteré*. Tőle *IV. Béla* 1242 előtt vette vissza, és nyugati várvédelmi vonalához illesztette. 1263-ban *Pók nembeli Móric* tárnokmester kapta adományként, aki a szabálytalan háromszög alaprajzú vár keleti végén álló, hasáb alakú lakótornyot építtette.⁵³ Nemsokára visszakerül a vár a Németújváriak kezébe,⁵⁴ akik 1385-ben legyőzték *Albert* osztrák herceg csapatait. 1289-ben a herceg ostrommal vette be *Németújvárat*, és tucatszámra foglalta el a várakat és településeket, hatalmát a Fertő-tóig, illetve *Kőszegig* terjesztette ki.⁵⁵ Az 1291. évi hainburgi béke után *Albert* lemondott hódításairól, Németújvár visszakerült a *Kőszegiek* kezébe.⁵⁶ A XIV. század eleji harcokban a *Kőszegiek Károly Róbert* ellen hadakoztak, ez lett a vesztük. Birtokaik, amelyek 1316 előtt magukba foglalták a Dunántúl legnagyobb részét, átnyúltak az Alföldre, délen — Pécestől jóval keletre húzódva — a Száváig terjedtek,⁵⁷ most *Károly Róbert* ellentámadása során egyre zsugorodtak. Az uralkodó 1399. január 8-án, *Visegrád* várában kelt oklevelében már azt olvashatjuk, hogy *Henrik bán fiának, Iván nádornak* a fia, *János* visszaadta Németújvárat a királynak,⁵⁸ majd két újabb sikertelen lázadásuk után valamennyi nyugati birtokukat elvesztették, illetve kényszerűen elcsérelték.⁵⁹

Mint láttuk, az Anjou-királyok uralkodása nem kedvezett a nagybirtokosok túlzott önállóságának, és gátat vetett az osztrák hercegek hadjáratainak is. A XV. század mindkét vonatkozásban fordulatot hozott. A *Nagymartoni* (másik nevükön *Fraknoi*) *grófi család* utolsó tagja, *Vilmos*, 1445-ben elzalogosította *VI. Albert* osztrák hercegnek *Fraknó, Kabold, Lánzsér* várait, uradalmaikkal együtt. *III. Frigyes* — 1452-től német—római császár — véget akart vetni a stájer—magyar határvillongásoknak, ezért megszállta *Rohonc, Szalónak, Borostyán, Kertes, Macskakő, Dévény, Kőszeg* várait, és tulajdonába ment át *Albert* hódítása is. *Hunyadi János*, Magyarország kormányzója az 1447. évi radkersburgi fegyverszünetben nem tudta a várakat visszaszerezni.⁶⁰ A következő évtizedben a *Hunyadi Mátyással* szembeszegülő „német párt” egyik vezére, *Ujlaki Miklós* székhelye Németújvár lett.⁶¹ Vezetésével 1459-ben 24 főúr Magyarország királyává választotta *Frigyest*. A nyugati végek ismét lángba borultak. Mintegy ellenpontként a németújvári eseményekre, *Szalónak* váruara, *Andreas Baumkircher* — a stájer rendi ellenzék vezetője — *Frigyes* ellen fordult (akitől zálogba kapta *Szalónakot*⁶²), és *Mátyás* zsoldjában hadakozott stájer földön. 1471-ben *III. Frigyes* fogságába esett, és a császár *Grácban* lefejeztette. Emlékét a szalónaki vár kiállításán idézhetjük fel.⁶³ *Mátyást* — ismét milyen párhuzam! — az alsóausztriai rendek Ausztria hercegé-

52 **Ernst, August:** Die Grafen Poth bis zum Verlust der Herrschaft Ungarisch Altenburg. BF 34. 1956. 68. old.

53 Felmérése **Klaar, Adalbert:** I. m. 1970. 38–39. old. és 15–16. áb. — Története: **Fügedi Erik:** I. m. 1977. 170. old. — **Loiberseck, Josef:** Glüssing. Bgld. Hbll. 1970. 1. sz. 25–27. old. — **Vö. Bél Mátyás:** Vas vármegye leírása. VSz 1977. 2. sz. 273–274. old. — A *Wolfer*-ágra: **Kristó Gyula:** I. m. 1975. 251. old.

54 **Prickler, Harald:** I. m. 1972. 58. old. — **Vö. Loiberseck, Josef:** I. m. 1970. 28. old.

55 **Ernst, August:** I. m. 1956. 21. old. — **Kristó Gyula:** I. m. 1976. 184. old.

56 **Loiberseck, Josef:** I. m. 1970. 28. old. — **Prickler, Harald:** I. m. 1972. 58. old. — **Kristó Gyula:** I. m. 1976. 196–197. old.

57 Térképe: **Rázsó Gyula:** A Németújváriak. Az Élet és Tudomány Kalendáriuma. 1979. Bp. 103. old. Az u. i. 104. old. között felvételem azonban — szerkesztői tévedés miatt — nem Németújvár, hanem *Borostyánkő* bejáratát ábrázolja.

58 **Nagy Imre—Tasnádi Nagy Gyula:** Anjou-kori okmány. Bp. 1879. II. k. 344–345. old. (A latin eredetiben: „*Johannis filius Johannis*” áll. A nevek eltérő írásmódjaira **vö. Rázsó, ill. Kristó** id. műveit.)

59 Hadtörténeti vonatkozásokra **Kristó Gyula:** I. m. 1975. 261–263. old. — **Rázsó Gyula:** I. m. 1979. 104–108. old. — **Vö: Dévényi Ferenc—Madáchy Károly:** Vas megye hadtörténeti krónikája. In: **Horváth Ferenc** (szerk.): Vas megye. Helytörténeti tanulmányok. (Szombathely) 1958. 176. old.

60 **Ernst, August:** Burgenland. In: **Lechner, Karl:** I. m. 1970. 703. old. Ellenkezőképp írja le a történeteket **Dévényi Ferenc—Madáchy Károly:** I. m. 1958. 176. old.

61 **Loiberseck, Josef:** I. m. 1970. 30. old. — **Prickler, Harald:** I. m. 1972. 61. old. — **Óllakira: Kubinyi András:** Die Fragen des bosnischen Königtums von N. Ujlaki. Studia Slavica. 1958. 373–384. old.

62 **Zimányi Vera:** A rohonc—szalónaki uradalom és jobbágsága a XVI—XVII. században. Bp. 1968. 10. old.

63 **Juhász László:** I. m. 1976. 183–185. old. — **Baumkircherről: Zöllner, Erich:** I. m. 1974. 149–150. old.

vé kiáltották ki, Frigyes Linzbe hátrált, a „büszke” Bécs pedig Mátyás hadát „nyögte”.⁶⁴ A nyugati várak ekkor visszakerültek Magyarországhoz, de nem sokáig. Mátyás halálát követően Frigyes már az 1491-es pozsonyi békében visszaszerezte hódításait, sőt biztosította a Habsburgok uralmát a *Jagellók* kihalása esetére. Miután Ferdinánd valóban magyar király lett, a rendek már csak országgyűlési törvénycikkelyekben fogalmazhatták meg kérésüket „a határ kiigazítása tárgyában”.⁶⁵ A határmenti területek visszacsatolása csak 1647—49 folyamán következett be, viszont a várak legtöbbje magyar tulajdonosok kezében volt már korábban is. *Németújvár* az *Újlaki család* kihalta, 1524 után királyi adományként került *Batthyány Ferenc* tulajdonába. Ő újonnan szerzett uradalmaira a török előretörése miatt amúgyis menekülőfélben lévő horvátokat telepített.⁶⁶ Egyike volt a XVI. század jeles katonáinak. 1526-ban — mint horvát bán — részt vett a mohácsi csatában, az elsőként támadó csatarendünk jobb szárnyának parancsnokaként.⁶⁷ Túlélte a csatát, bandériuma kimentett zászlaja ma a németújvári vár — a mai napig *Batthyány-birtok* és immár egy város⁶⁸ jelképe — kiállításának féltett kincse.

Monyorókerék várát 1496-ban vásárolta meg *Bakócz Tamás* esztergomi érsek, aki születési helyéről „Erdődy” előnevet használt. *Bakócz* utóbb a várat (és Vöröstorony, Vép, Körmend községeket) unokaöccsének, *Bakócz Péter*nek ajándékozta, aki ezentúl már az „Erdődy” családi nevet és „Monyorókeréki” előnevet használt. 1557-ben *Erdődy Péter* horvát bán elcserélte monyorókeréki várát és 33 községét *Zrinyi Miklós* horvátországi javaiért. A vár csak 1613-ban került vissza az Erdődyek tulajdonába, ma is az övék.⁶⁹

Monyorókerék fontos művelődéstörténeti hely. Az Erdődyek levéltárából nemrég került elő egy, valószínűleg a XVII. század első feléből származó, kéziratos énekeskönyv.⁷⁰ 1582—1598 között részint Németújvárott, részint Monyorókeréken működött *Manlius János* nyomdája. 1587 őszén itt adták ki az első, német nyelvű magyarországi újságot.⁷¹ *Manlius* 1598—1605 között *Keresztúron*, a *Nádasdy-várkastélyban* folytatta munkáját. Halála után *Farkas Imre* vezette a műhelyt. Ő adta ki 1607-ben és 1611-ben Nyugat-Magyarország első két, horvát nyelvű énekeskönyvét.⁷²

A XVI. század első felében a *Kanizsai-család* volt a nyugati országrész legnagyobb birtokosa. 1535-ben, fiúörökös hiányában, *Kanizsai Orsolya* örökölte a vagyont, közöttük *Léka várát*.⁷³ Férjhez ment *Nádasdy Tamáshoz*, aki később horvát bán, országbíró, majd nádor lett. *Zrinyi Miklós* mellett ő volt korának legsikeresebb birtokgyarapítója. *Nádasdy Tamás* csupán Sárváron tartózkodott szívesen, és tett oly sokat honvédelmünk és kultúránk érdekében, de kedvelte Lékát is. Ide is temették el. Sokkal későbbi a családi kriptá, amelyet *Nádasdy Ferenc* alakított ki 1669-ben, a Szent

64 **Ráczó Gyula:** Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477—1490. Milltärhistorische Schriftenreihe Wien, 1973. 15. old. — **Kubinyi András:** Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: **Pickl, Othmar** kiadta: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. 202. old.

65 **Corpus Iuris Hungarici**, 1536: XLVII. tc., 1548: XXXVII. tc. „Eredményére” **Ferdinánd** király 1547. évi, XI. decretumának 20. §-a.

66 **Németújvárra Prickler, Harald:** I. m. 1972. 61. old. — A horvátok betelepülésére **Breu, Josef:** Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschließenden Gebieten. Wien, 1970. 23—48. old. térképpel. — A vonatkozó szakirodalomra: **Neweklowsky, Gerhard:** Burgenländische Kroaten. ÖOH 1972. 1. sz. 111—112. old. — **Vö. Benesics Miklós:** A burgenlandi horvát kisebbség. Integratio '73. Wien, 1973. 34—36. old.

67 **Marosi Endre:** A mohácsi csatáról helymeghatározásához. HK 1976. 4. sz. 631—650. old. 2. vázlat, továbbá *Batthyány rohamának* színhelye.

68 **Németújvár törökkori történetére Zimányi Vera:** I. m. 1968. 14. és köv. old. + melléklet. — **Loiberseck, Josef:** I. m. 1970. 1. sz. — 31—35. old., 2. sz. 79—84. old. — Várossá nyilvánítására **Juhász László:** I. m. 1976. 104. old. (1973. június 1.)

69 **Felmerése: Klaar, Adalbert:** I. m. 1970. 34—35. old. 3—5. alaprész. — Korai története: **Fügedi Erik:** I. m. 1977. 168. old. — **Engel Pál:** I. m. 1977. 134. old. — Törökkori adatai **Prickler, Harald:** I. m. 1972. 35. old. A műemléki kiadványok elemzése **Wacha, Georg:** Kunst- und Kulturgeschichte des Bezirkes Oberwart. Bgld. Hbll. 1977. 2. sz. 67—91. old.

70 **Szelestei Nagy László:** Kéziratok XVII. századi énekeskönyv az Erdődy család monyorókeréki levéltárából. VSz. 1978. 1. sz. 116—118. old.

71 **Manlius** működéséről ált. **Zimányi Vera:** I. m. 1968. 18. old., németújvári működéséről ezenkívül **Loiberseck, Josef:** I. m. 1970. 1. sz. 32—33. old. — *Monyorókeréki munkájáról Prickler, Harald: I. m. 1972. 35. old. — **Vö. Juhász László:** I. m. 1976. 103., ill. 82. old.*

72 **Gregor Mekinié** énekeskönyveiről: **Mersic, Martin:** Die Anfänge des burgenländischen kroatischen Schrifttums, Bgld. Hbll. 1971. 3. sz. 140—143. old. — **Farkasról Juhász László:** I. m. 1976. 77. old.

73 **Felmerése: Klaar, Adalbert:** I. m. 1970. 39—40. old. 19—21. mell. — **Waltenberg, Hans:** Architektonische und astronomische Geheimnisse der Burg Lockenhaus im Burgenland. Bgld. Hbll. 1973. 4. sz. 1—4. áb. — **Történetére Loiberseck, Josef:** Lockenhaus. Bgld. Hbll. 1972. 1. sz. 32—41., 3. sz. 138—142., 4. sz. 170—187. old. — **Fügedi Erik:** I. m. 1977. 161. old. — **Engel Pál:** I. m. 1977. 129—130. old.

Miklósról elnevezett községi templomban.⁷⁴ Ez a templom több más részletében is kapcsolódik a Nádasdy családhoz és történelmükhöz. A főoltár Patrona Hungariae főalakja Buda 1686. évi ostromjelenete fölé magasodik. Az oltártól jobbfelé örökítették meg — szentek ábrázolásában — a templomalapító *Nádasdy Ferenc* és neje, *Eszterházy Júlia* arcképét. Néhány évvel később tragikus sors várt Nádasdyra: a Wesselényi-féle összeesküvésben játszott szerepéért 1671-ben, Bécsben lefejezték. Az általa Lékán alapított családi kriptába temették, ahová két éve még ő szállította át ősei, Nádasdy Tamás és hitvese szarkofágját. Történelmünk fordulataira jellemző, hogy a fővesztéssel kivégzett főúr mellé később fiát, a hasonló nevű labanc tábornokot temették. A soronkövetkező *Nádasdy Ferenc, Mária Terézia* híres tábornoka volt, Bécsben halt meg, és érdemeire való tekintettel megörökítették a császárnő emlékművén, a Kunsthistorisches Museum előtt.⁷⁵

Ugyancsak sikeres házasság alapozta meg a XVII. század nagy birtokszerzője és politikusa, *Eszterházy Miklós* pályafutását. 1612-ben *Mágochy Ferenc* özvegyével, *Deressfy Orsolyával* kötött házassága révén jutott számos birtok, köztük a lánzséri vár s uradalom tulajdonába.⁷⁶

Lánzsér építése visszanyúlik a XIII. század második felére.⁷⁷ A teljes területében 310x190 m alapterületű, több védőövvvel rendelkező Lánzsér Ausztria, sőt egyes vélemények szerint Közép-Európa legnagyobb romja.⁷⁸ Ez ugyan túlzás (hiszen pl. Szepesvár, Karlštejn sokkal nagyobb, de még Siklós, Sárospatak, Eger középkori alapterülete is felülmúlja Lánzsérét), de a mai Burgenland várai közt, fekvését és hangulatát tekintve talán a legszebb. 1707-ben lőpor robbanás miatt részlegesen, 1772-ben tűzvész következtében teljesen elpusztult, az uradalom központját áthelyezték a közeli *lakompaki várkastélyba*.

A várkastélyt *Deressfy Ferenc* kezdte építtetni, *Eszterházy Miklós* fejeztette be 1618-ban. Ő *Bethlen Gábor* hadjárata idején (*Nádasdy Tamással, Zrínyi Györggyel, Bánffy Kristóffal* együtt, és *Baththyány Ferenc*cel, *Nádasdy Pállal, Eszterházy Gáborral* és a dunántúli nemesség nagyobb részével szemben) kitartott az uralkodó mellett.⁷⁹ Személyesen vezette Lakompák védelmét 1620. szeptember 28—30. között, amikor Bethlen vezére, *Huszár István* ostrom alá fogta. Lakompak elestét *Dampierre* tábornok felmentő serege akadályozta meg: a várkastély alatti összecsapás során Huszár csapatai súlyos veszteséget szenvedve, menekülni kényszerültek. Egyik főtisztjük, a tarcsafalvi származású *Tarródy Mátyás* is elesett a harcban. Neki maga Eszterházy állított szarkofágot, amely ma is látható.⁸⁰ *Dampierre* érdemeit a csatáról kiadott röpédula méltatja.⁸¹ *Eszterházy*et újabb adományokkal *II. Ferdinánd*. 1622-ben zálogba, két évre rá végleg Eszterháznak adományozta *Fraknót*, azzal együtt a fraknói grófi címet.⁸² Ez a hatalmas, szabálytalan ötszög alaprajzú vár, a nyugati részén emelt, cepp alaprajzú lakótorony révén visszanyúlik a XIV. század elejére.⁸³ A Vulka folyó völgyét őrző, a Rozália hegység keleti lejtőjén épült vár a XIV—XV. században a Nagymartoní (utóbb Fraknói) család tulajdonosa volt.⁸⁴ 1491-től Ausztriához tartozott. Némi je-

74 **Juhász László**: I. m. 1976. 125—126. old., azonban a kriptá leírása a kellenél szűkszavúbb.

75 A tragikus sorsú főúrról **Rózsa György**: Nádasdy Ferenc és a művészet. Művészettörténeti Értesítő, 1970. 3. sz. 185—202. old. — Az összeesküvésről **Benczédi László**: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása (1666—1668). TSz 1974. 4. sz. 596—630. old. — A bécsi Nádasdy-emlékről **Juhász László**: Bécs magyar emlékei. II. kiadás. Bécs, 1977. 7., 67. old.

76 *Eszterházyról Péter Katalin*: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. 33. old. — *Birtokairól Vanyó Tihamér*: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapota (1640—1690). SSz 1976. 3. sz. 220. old.

77 **Fügedi Erik**: I. m. 1977. 160. old. — Korábbra keltezi a várat **Prickler, Harald**: I. m. 1972. 86. old.

78 *Alaprajza és metszete*: **Prickler, Harald**: I. m. 87—88. old. — A vár nagyságáról **Juhász László**: I. m. 1976. 121. old.

79 **Nagy László**: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez (1619—1621). HK 1960. 2. sz. 104—105. old. — **Prickler, Harald**: Die „Obere Wart“ in der Neuzeit. In: DOW 178. old. — A várkastélyról: **H. Takács Marianna**: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Bp. 1970. 154—155. old. — **Prickler, Harald**: I. m. 1972. 84—85. old., metszettel.

80 **Juhász László**: I. m. 1976. 120., 68., 30. — A csatáról: **Nagy László**: I. m. 1960. 82—83. old. (*Lakompak* utóbb rövid időre Bethlenék kezére került) — A hadjáratról és Bethlen stratégiájáról u.ő: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Bp. 1970. 232. és köv. old.

81 **Semmelweis, Karl**: „Wahrhaftige RELATION“ über die Schlacht von Lackenbach. Bgd. Hbil. 1968. 4. sz. 188—191. old.

82 **Prickler, Harald**: I. m. 1972. 46. old. — **Sinowatz, Fred**: Reformation und katholische Restauration in der Grafschaft und Herrschaft Eisenstadt. BF 35. 1937. 124. old. — Vö. **Juhász László**: I. m. 1976. 90. old.

83 **Ernst, August**: I. m. 1977. 91. old. szerint első említése 1346. — Mások szerint 1343: **Prickler, Harald**: I. m. 1972. 48. old. — **Fügedi Erik**: I. m. 1977. 133. old. — Felmérése: **Klaar, Adalbert**: I. m. 1970. 37—38. old. 10—14. ábra.

84 Mint a 83. jegyzet. — **Engel Pál**: I. m. 1977. 111. old.

lentsége *Bocskay István* rendi függetlenségi harca idején lehetett, legalábbis ez derült ki *Mátyás* főhercegnek *Giorgio di Bastához*, a magyarországi hadak főparancsnóka-hoz intézett leveléből, akinek elrendelte 500 muskétás Fraknó várába küldését.⁸⁵ A középkori Fraknót Eszterházy Miklós építtette át a ma látható, külső és belső várra tagolódó, ólász és részben újlász bástyás várra. A külső várban egy eredetileg 142 m mély kutat vájatott.⁸⁶ A munkálatokat *Eszterházy Pál* fejezte be 1660 körül. Fraknóban őrizték az Eszterházy Miklós által alapított kincstárat. Ebből a képek, festmények 1871-től a Szépművészeti Múzeumban vannak, ötvösművei, díszfegyverei 1923-ban az Iparművészeti Múzeum ideiglenes letételebe kerültek, és a világháború viszonytagtságai után is ott vannak.⁸⁷ Ma is igen értékes a fraknói vár fegyver- és zászlógyűjteménye.⁸⁸ 1683-ban Eszterházy Pál nádor ellenállt fraknói várában a Bécs felé vonuló török had portyázóinak, de birtokait felégették.⁸⁹ A családi központ — a hadieseményektől eltekintve — ekkor már Kismartonban volt. Fraknót — főleg az 1848–49-es magyar szabadságharc után — egyebek közt börtönnek használták.⁹⁰ Ma nyári szabadtéri előadások színhelye.

A XIV. századra visszatekintő kismartoni várat ugyancsak 1622-ben kapta zálogbá *Eszterházy Miklós*. 1627-ben tűzvész pusztított a várban. 1663–1672 között, *Carlo Martino Carlone*, majd mások tervei alapján *Eszterházy Pál* építtette a várkastélyt, amelyből 1794–1805 között *Eszterházy „Fényes” Miklós herceg* alakította ki a mai palotát,⁹¹ mintegy Eszterháza (a mai Fertőd)⁹² ellenpontjaként. Kismarton kulturális jelentősége kiemelkedő volt. Itt őrizték Eszterházy Pál kézirat- és könyvgyűjteményét.⁹³ A család többi birtokán, Eszterházán, Köpcsényben, Féltoronyban zajló fényűző életmód⁹⁴ egyik megnyilvánulásaként magas színvonalú zenei élet fejlődött ki.⁹⁵ 1766–1778 között Kismartonban — a mai Haydn Museum épületében — lakott *Joseph Haydn*. (Nyughelye a felsőhegyi templomban van.) 1807-ben *Beethoven* is muzsikált Kismartonban.⁹⁶ *Liszt Ferenc* emléket a várkastély főhomlokzatától balra emelt emlékmű őrzi. Ma Kismarton Burgenland tartomány székhelye, város.⁹⁷

Az eddiekből látjuk, hogy az újkori történelem kegyesebb volt nyugati végeinkhez, mint az ország más területeihez. Jóllehet a török hadjáratok — mindenekelőtt Kőszeg 26 napos,⁹⁸ eredménytelenül végződött ostroma idején, 1532-ben — itt is sújtották a lakosságot, de a korszakot mégis inkább jellemzi a purbachi „Türkenhaus”, a portyázó társaitól ittasan lemaradt, majd a kéményen át menekülni próbáló oszmán harcos esete. Az egyetlen komolyabb ütközetet 1664. augusztus 1-én Szentgotthárd körzetében vívták. *Montecuccoli* német—francia—magyar hada legyőzte *Köprülü Ahmed* nagyvezér hadát.⁹⁹ Győzelmük emlékét a csatatér fölötti dombon, Nagyfalva község határában emlékkápolna, kereszt, térképő, az országút mellett pedig négynyelvű feliratos kőkereszt őrzi.¹⁰⁰

85 Az 1605. június 28-án kelt levelet közli **Veress Endre**: Basta György hadvezér levelezése és iratai II. k. Bp. 1909. 692. old. — Az 1605. évi hadieseményeire: **Prickler, Harald**: I. m. DOW 177–178. old. — **Nagy László**: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978. 124–125. old.

86 **Ernst, August**: I. m. 1977. 93. old. — A korábbi irodalomban 1660–1690 közöttinek ítélték, mint török rabok munkáját, vö. **Prickler, Harald**: I. m. 1972. 48. old. — **Juhász László**: I. m. 1975. 88. old.

87 **Katona Imre**: A fraknói kincsek. SSz 1974. 3. sz. 216–227. old. és uo. 4. sz. 301–315. old.

88 **Juhász László**: I. m. 1976. 87. old.

89 **Vanyó Tihamér**: I. m. 1976. 1. sz. 26–27. old.

90 **Paul, Hans**: Straßgefängene auf Burg Forchtenstein. Bgld. Hbll. 1977. 3. sz. 106–118. old.

91 Kismartonra: **Csatkai, André-Frey, Dagobert**: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. Wien, 1932. 53–83. old. — Felmérése: **Klaar, Adalbert**: I. m. 1970. 36–37. old., 6–8. alaprajz. — Történetére: **Fügedi Erik**: I. m. 1977. 152. old. — **Engel Pál**: I. m. 1977. 123. old. — Az Eszterházyakra: **Dümmerling Odón**: A kismartoni középkori vár. SSz 1960. 1. sz. 82. old. — A XVII. századi építkezésekre: **H. Takács Marianna**: I. m. 1970. 206. old. — Vö. az alább között forrásokkal: **Harich, Johann**: Über das Schloss Esterházy zu Eisenstadt und die Burg Forchtenstein. Bgld. Hbll. 1972. 1. sz. 14–24., 3. sz. 130–139., 4. sz. 145–169. old.

92 **Katona Imre**: A fertői kastélyrendszer kialakulása. SSz 1976. 2. sz. 130–143. old.

93 **Juhász László**: I. m. 1976. 61. old.

94 **Kemény Lajos**: A pozsonyi vár és a váralja. Bratislava—Pozsony, 1933. 60–61. old.

95 **Harich, Johann**: Esterházy-Musikgeschichte im Spiegel der zeitgenössischen Textbücher. BF 39. 1959. 92. old.

96 Haydnra: u.o. 30. és köv., 48. és köv. old. stb. — Beethoven C-dúr miséjéről u.o. u.o. 63. old. — Vö. **Juhász László**: I. m. 1976. 55–56. old.

97 **Homma, Karl Josef**: Landeshauptstadt Eisenstadt. In: ÖSTB I. m. II. k. 1970. 75–101. old.

98 **Marosi Endre**: Török városstromok Magyarországon, II. Szulejmán korában. HK 1975. 3. sz. 346–347. old.

99 **Marosi Endre**: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK 1971. 1. sz. 107–128. old.

100 Feliratát közli **Juhász László**: I. m. 1976. 135. old. — Az ausztriai szakirodalom újabban „mogersdorfi” csata névvel említi az eseményt.

A Rákóczi-szabadságharc megosztotta az országot, megosztotta nyugati megyéink lakosságát is. Felsőőr lakossága — csakúgy, mint a Bocskay-szabadságharcban, és később 1848—49 harcaiban — szembefordult Béccsel.¹⁰¹ Velük szemben a várak, továbbá a Fertő-tó vidéke labanc maradt. Nezsídtől kezdődően a Dunáig hatalmas sáncot ástak a kurucok ellen. Az „Alte Schanze” ma is megvan, egy szakaszát Pándorfalu határában bejártam.

HELYNÉVTÁR

Alsóőr = Unterwart, **Bécsi erdő** hg = Wienerwald, **Bécsújhely** = Wienerneustadt, **Borostyánkő** = Bernstein, **Dérföld** = Dörfel, **Dobra (falva)** = Dobersdorf, **Dorog (Darázsfalva)** = Trausdorf, **Felsőőr** = Oberwart, **Féltorony** = Halbturm, **Fertő-tó** = Neusiedler See, **Fertőmegyes** = Mörbisch am See, **Fraknó** = Forchtenstein, **Gálos** = Gols, **Kabold** = Kobersdorf, **Karácfa** = Hagensdorf, **Keresztúr (Sopronkeresztúr, Németkeresztúr)** = Deutschkreutz, **Kertes (Sopronkertes)** = Baumgarten, **Kismarton** = Eisenstadt, **Kőpcse (Kőpcsény)** = Kittsee, **Kő(hid)porlány** = Wulkaprodersdorf, **Lajta** = Leitha, **Lajtakáta** = Gattendorf, **Lajtaparlány** = Leitnaprodersdorf, **Lakompak** = Laekenbach, **Lánszér** = Landsee, **Lapincs** = Lafnitz, **Léka** = Lockenhaus, **Ligvánd** = Nebersdorf, **Locsmánd** = Lutzmannsburg,

Macskakő = Katzenstein, **Monyorókerék** = Eberau, **Nagyfalva** = Mogensdorf, **Németújvár** = Güssing, **Nezsíder** = Neusiedl am See, **Nyék** = Neckenmarkt, **Oszolop** = Oslip, **Ovár** (lásd Pinkaóvár), **Oribükköd** = Buchschachen, **Órisziget** = Siget i. d. Wart, **Órség** = Wart, **Pándorfalu** = Parndorf, **Pecsenyéd** = Pötsching, **Pinkaóvár** = Burg, **Pinkafő** = Pinkafeld, **Porlány** (lásd Lajtaparlány), **Rohonc** = Rechnitz, **Rozália hg.** = Rosalien Gebirge, **Ruszt** = Rust, **Sárfenek** = Scharfeneck, **Sárosszék** = Kotezacken, **Sopronkeresztúr** (lásd Keresztúr), **Szalónak** = Stadtschlaing, **Szarvkő** = Hornstein, **Szék** = Zicken, **Szentmargitbánya** = St. Margarethen, **Tarcsafalva** = Bad Tatzmannsdorf, **Vashegy** = Eisenberg, **Vasjobbágyi** = Jabing, **Vöröstorony** = Rotenturm, **Vulka** = Wulka.

Marosi Endre

Csomakőröstől — Kőrösi Csomaig

Székely hegyekből messze Ázsiába,
Az őshazába vándorolt ki ő,
Feje felett a vén Himalája,
Tán öregebb, mint maga az Idő. (Juhász Gyula)

A barcasági medencét magunk mögött hagyva — az Olt mentén haladva — elérjük a Baróti-hegységet. Túljutva a hegyerincen, Sepsiszentgyörgynél megpillantjuk a Háromszéki medencét. Innen már egyesenes vezet az utunk Kovásznán keresztül Csomakőröstre. Jó 15 évvel ezelőtt még kétnyelvű helységnevtábla köszöntötte itt az országot vándorát. A kis székely falu főterén áll **Kőrösi Csoma Sándor** szobra. Mögötte pedig az az iskola, amelynek egykor maga is tanulója volt. Az iskola ad hajlékot a Kőrösi Csoma Emlékmúzeumnak is. **Orbán Balázs** szavai im testet öltöttek: „Nem kétlem, hogy eljövend azon időkör, midőn a hazára szebb jövő virultával a régi mulasztások helyrehozásának korában, a haza elismerésére egy emlékszobrot fog emelni Csoma Sándornak.” Sőt, a szülőfalun kívül Kovászna is lerőta kegyeletét a nagy tudós előtt, és életnagyságú szobrot állított a város legszebb helyén. A szülőház, ahol **Csoma András** székely határőr káplár ifjabbik gyermeke, Sándor 1784. április 4-én meglátta a napvilágot, sajnos már nem áll, még valamikor 1870 körül leégett. E szülőházból vitte el **Kőnya Sámuel** rektor unszolására Csoma András határőr katoná Sándor nevű fiát, hogy beírassa a híres nagyenyedi Kollégiumba, ahol mint gratista (ingyenes) szolgálják taníttatta ki önmagát.

Kőrösi Csoma egykori iskolájában berendezett emlékmúzeum hűen tükrözi egy önfeláldozó tudós érdemeiben gazdag életét. És a sok-sok becses relikvia között egy marék föld Kőrösi Csoma Darjeeling-i sírjáról, amit **Jakabos Ódön** a közelmúltban hozott kegyeletből.

Még nagyenyedi diák volt — írja **Szabó László** a Föld és Ég című folyóiratban —, amikor ki tudja, hogy melyik zugában az ősi kollégiumnak, három fiatal fiú erős esküvést tett: életcélul tűzték ki a magyarok őshazájának felkutatását. A három közül csak egy váltotta be fogadalmát, Kőrösi Csoma. A nagyenyedi kollégium után Göttingenbe vezetett az útja, ahol angol alapítvánnyal tanult. Göttingen, s az ott hallgatott előadások erősítették meg elhatározását, eljutni Belső-Ázsiába, a jugorok földjére. Három esztendő múltán, 1818 őszén ismét Nagyenyeden találjuk. Tanári állást kínálnak neki, ő azonban már élete nagy célkitűzésének megvalósításával foglalkozik.

¹⁰¹ Deák Ernő: I. m. 1974. 147. old. — Juhász Iászló: I. m. 1976. 157. old. — Seper, Karl: I. m. 1976. 40—41., 46—54. old.

Egykori tábla Kőrösi Csoma Sándor
szülőfalujának határában

Nagyenyed várossa magistrátusa Gyűléséből 1819-ben November 23-án, P.H. Kiadta Császár György m. k. N. Notarius."

Zsebében mindössze kétszáz forint lapult, de szívében a nagy elhatározás tüze lángolt: eljutni Beiső-Ázsiába, ahol nemzetének bölcsőjét vélte felfedezni.

1819 november végén a Vöröstoronyi-szoroson kelt át a Kárpátok hegykoszorúján. Másfél évtizeddel később így emlékezett meg elindulásáról a tibeti szótárához írt előszavában: „Nem számíthattam magamat azok közé a tehetős európai úriemberek közé, akik a maguk költségén, élvezetből és kíváncsiságból utaznak. Inkább csak szegény tanuló voltam, akinek az volt a vágya, hogy felkeresse Ázsia különböző országait, amelyek a múlt időkben oly sok emlékezetes történés színhelyei voltak.” „Az én utazásom célja felkeresni a magyarok legelső lakhelyeit, összegyűjteni viselt dolgaiknak történeti emlékeit és megfigyelni azt az analógiát, amely több keleti nyelv és a mi anyanyelvünk között van... Kétségtelenül kínai Tatarországnak beljebb eső részei azok a helyek, ahol a magyar nemzetnek bölcsőjét keresnünk kell.”

Kőrösi Csoma útja Bukarest után Szófia, Rhodosz, Alexandria, Aleppo, Bagdad és Teherán volt. Valószínűleg az iszlám világ elérésekor vette fel — mohamedán zarándoknak öltözve — a „Szkander-bég” nevet, ami Sándor urat jelent. Teherán fontos megállója volt, innen fordul anyagi támogatást kérő levelével a nagyenyedi kollégium tanári karához (patrónusaihoz): „... ha az Isten életben megtart, azt, amit nemzet nyelvünk és literatúránk gyűjtögeti és barátjai régen óhajtanak, hazánk némely tudósai pedig több ízben megmutatni próbáltak, rövid idő alatt kivihetem, megbizonyíthatom, azaz: látván, mennyire különbözik nemzetünk mind nyelvére, mind karakterére, mind öltözetére nézve minden más európai nemzetektől... azon fátylánál fogva, melyet Németországban gyűjtöttem volt meg, elindultam nemzetem eredete felkeresésére... Egy ilyen út, egy ilyen cél kivitele sok költséget kíván! ... Melyre nézve instállok aláztatosan az Erdemes Patrónus urakat, méltóztassanak ezen céloom kivitelére illendő segedelemmel lenni...” Csoma levelét *Thaisz András* a Tudományos Gyűjteményben tette közzé, és felkérte a közönséget Kőrösi Csoma támogatására. A Tudományos Gyűjtemény felhívása röviden így szólt: „A Redactionnak Jelentése Kőrösi Sándornak a Magyarok Ásiai lakhelyeinek felkeresésére s a Magyar Historiát illető

Kőrösi Csoma útlevel nélkül volt könnytelen elindulni. Mint székelly határőr-katona fia, maga is hadköteles volt, és így útlevel iránti kérvényét elutasították. Egy alkalmilag könnyen beszerezhető úti levéllel kelt át a Kárpátokon, mint vándor kereskedő Bukarestbe igyekezve.

Az útlevel szövegét *Debreczy Sándor* ismerteti: „Útlevel. Ezen levelünket mutató Nemes Kőrösi Csoma Sándor lakhelyére nézve Nemes Erdélyországi, orbai székbeli Kőrösi. Esztendeire nézve 35 esztendő. Termete középszerű. Ábrázata kerekded. Szemei fekete sárgás. Orra sima. Haja fekete. Bajuszát beretvállya. Beszél magyarul, deákul, németül, franciául és rácul. Visel fekete frakkot, fekete bársony nadrágot, fekete kalapot, stiblit, azon fellyül egy kepenyeg gallért. Viszen magával egy zöld viaszos vászon tarisznyát benne változót, úti költséget. Lovat..., Szarvas Marhát... Menyen Nemes N. Enyed Városból Szebenben és a Verestoronyi Passuson keresztül Nemes Bukarest Várossába. Szabadságot Anyert az ott mulatásra nyolc hetet. Annak okáért minden Tekintetes katonai Örizetek kéretnek illendőleg, hogy ennek előmutatóját a Vizának feltétele után minden haladék nélkül boocsássák menni és vissza jönni. Költ. N. Enyeden Nemes

Emlékeknek felfedezésére, a maga tulajdon költségén a Napkeletre indult... Azért hazafiu bizodalommal járulok a Nagyszerű Magyar Hazafiakhoz, méltóztassanak ezen jeles s Tudós Hazafi utazónak útjának folytatására elő segíteni. Akar melly tsekély legyen is az ajánlás, általunk szívesen s köszönettel elfogadtatik, s a be gyüendő pénz az Angol Követség által Teheránba fog küldetni." A felhívás eredményeként 2878 forint gyűlt össze, melynek ellenértékéért 450 aranyat küldtek Csoma részére a londoni osztrák követség útján. A jelentős támogatás azonban csak megkésve érkezett Teheránba. Csoma ugyanis időközben egy karavánnal Bokhara felé utazott. Csaknem pontosan ezt az utat tette meg negyvenkét évvel később *Vámbéry Armin*, a dunaszerdahelyi születésű nyelvész és kutató.

Bokharánál azonban áthághatatlan akadályba ütközött. A bokharai emírek háborút viseltek egymás ellen, és így a Közép-Ázsiába való tovább utazás egyelőre lehetetlenné vált. Turkesztán felé bezárult előtte az út, de dél felé, Afganisztánon keresztül továbbra is indultak karavánok. 1822 márciusában érkezett az indiai határra. Ekkor még nem sejtette, hogy sorsa elválaszthatatlanul ehhez a földhöz fűzi, és az indiai-tibeti határterületen kifejtendő munkásságával alapozza meg világhírnevét. Elérve Lahorét — Kaszmir fővárosát — északnak fordult, hogy Nyugat-Tibet hegyláncain keresztül jusson be Közép-Ázsiába. Az út 4—5000 méter magas hágókon és hegyi ösvényeken vezetett. Edzett teste azonban bírta a fáradsalmakat, és szerencsésen elérte a tibeti Ladakh tartományt, ahol előtte még nem járt európai ember. Itt rájött, hogy a tibeti nyelv ismerete nélkül tovább az útját nem folytathatja. *Baktay Ervin* így ír erről: „Leh-i (Ladakh fővárosa) ismerősei kereken értésére adták, hogy keresztény, mi több európai embernek nem ajánlatos bemerészkedni Belső-Ázsiába, a török—tatár lakta, kínai fennhatóság alatt álló területre.” A sors ekkor hozta össze *Moorcroft* angol utazóval, aki maga is a tibeti nyelv megtanulását ajánlotta és bizonyos anyagi támogatásban is részesítette.

Körösi Csoma ekkor minden erejével a tibeti nyelv és a szent könyvek megismerésére vetette magát. Másfél évet töltött egy zanglai kolostorban — ahol júniusban még hó volt és szeptemberben már havazott — és *Szangji Puntzag* tudós láma irányításával tanulta a tibeti nyelvet. *Dr. J. Gerard* angol tudós — Körösi Csoma barátja — a következőket írja a zanglai kolostorban eltöltött hónapokról: „... ő olyan helyzetben, amely a legtöbb embert kétségbeesésbe űzte volna, 40 000 tibeti szót gyűjtött össze és rendezett el.” Körösi Csoma zanglai cellájának falán ma emléktábla látható, amit *Baktay Ervin* helyeztet oda 1928-ban.

A zanglai kolostorban megkezdett munkát a phuktali kolostorban folytatta, végül pedig Kanam faluban fejezte be a tibeti nyelv tanulmányozását, amelyre mintegy öt esztendő fordított. 1830-ra készen állt az anyag egy tibeti szótárhoz és nyelvtanhoz. Művének kiadását a Bengáliai Ázsiai Társaságra bízta, amely intézmény már eddig is támogatta kutatásait. 1834-ben meg is jelent Calcuttában mind a két — a tudományos világ számára egyedülálló értékű — műve, a tibeti—angol szótár, és a tibeti nyelvtankönyv. A Bengáli Ázsiai Társaság 1834. január 30-án tiszteletbeli tagjává választotta, a Magyar Tudós Társaság pedig még 1833-ban levelező tagjává fogadta. A Tudományos Gyűjtemény 1836 V. kötete így kommentálja a két kiadványt: „... Mind a két munka, t. i. a szótár s a gramatika czímlapján kiírva a szerző neve s hazája így: Alexander Csoma de Körös, Siculó-Hungarian of Transylvania. (Székely-Magyar Erdélyből.)”

Kétségtelen, hogy Körösi Csoma tudományos munkásságával az angol érdekeket szolgálta Indiában. Áldozatvállalása az angol kultúra tekintélyét növelte világszerte. *Baktay Ervin* a következőket írja erről: „Az akkori világ leghatalmasabb, leghaladottabb nemzete a maga tudományos dicsőségére előtérbe állította a háromszéki harisnyás székely gazda fiát, a nagyenyedi kollégium egykori szolgadiákját.” Ő azonban minden anyagi juttatásról lemondott. „Járadékainak összekuporgatott többletét a Magyarországról küldött háromszáz dukát arannyal együtt hazaküldte rokonainak és a Magyar Tudományos Társaság támogatására.” — olvassuk angol életrajzírója, *W. W. Hunter* fejezeteiben. Orbán Balásznak, a Székelyföld kiváló monográfusának előadásából tudjuk, hogy 200 aranyat a Magyar Tudós Társaságnak, 140-et a nagyenyedi kollégiumnak, 100-at a kézdívasárhelyi katonaiskolának, 100-at szülőfalujának (a mai Csomakörösnek), 100-at pedig fivérének utaltatott át. A Bengália Ázsia Társaság könyvtárosává nevezte ki kalkuttai székházába. Mintegy öt esztendőn át látta el Csoma ezt a feladatot. A kalkuttai tudományos intézet székházában is a maga megszokott aszkétikus életét élte. *Dr. Campbell*, angol orvos így jellemzi életmódját: „Tápláléka teára szorított, amelyet nagyon szeretett, s egyszerűen vízben főtt rizsre, melyből igen keveset fogyasztott. Földre terített gyékényen, négy oldalán könyvekkel telt lá-

dáktól körülvéve ült, étkezett, aludt és dolgozott. Sohasem vetkőzött le éjszakára, és napközben ritkán hagyta el a szobát."

1842 februárjában — már ötvennyolcadik évében járva — váratlanul elbúcsúzott a kalkuttai tudós kortól, és régi álmának megvalósítására, ismét Tibetnek vette az irányt, hogy azon keresztül eljusson Turkesztán—Mongólia felé, a magyarság vélt őshazájába. Útja a mocsaras Terái-vidéken vezetett keresztül, valószínűleg itt esett maláriába, és már betegen érkezett a Mont-Everest — tibeti nyelven Csomalunga — lábánál fekvő Darjeelingba. Az utolsó napokról a már idézett *Dr. Campbell* így számolt be: "... estefelé (április 10.) elvesztette öntudatát, és így maradt 11-ének reggeli öt órájáig, amidőn minden hördülés vagy haláltusa nélkül kimúlt. 12-én reggel nyolckor földi maradványait eltemettük az állomás sírkertjében."

Élettörténetéről keveset tudánk, ha a szabáthui határállomáson nem iratják meg vele az életrajzát, melyet *Lóczy Lajos*, a világhírű magyar földrajztudós talált meg Calcuttában jártában, az Ázsiai Társaság folyóiratában. A Keletkutatás című tudományos folyóirat 1974-es száma közli a *Kennedy* századoshoz 1825. január 28-án írt emlékirat szövegét, amelyben Csoma többek között ezeket írta: „Miatán kormányi parancs következtében az kívántatik tőlem, hogy kimerítő és érthető leírását adjam élettörténetemnek és foglalkozásaimnak a múltban, a céloknak és terveimnek mivoltát a jövőre nézve... van szerencsém... következőleg nyilatkozni: En a székely nemzetiség szülőltje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciában telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja, mely Ausztria császára uralkodása alatt áll...”

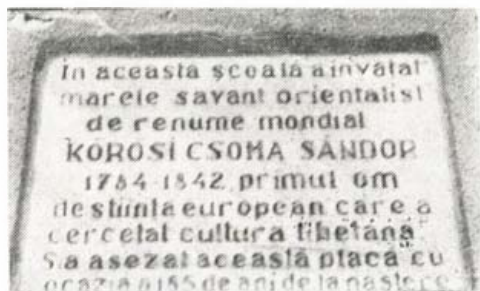
Sírijánál a Bengáliai Ázsiai Társaság emelt emlékoszlopot. Ennek képét *Széchenyi István* aranykeretbe foglalta, és ereklyeként őrizte íróasztalán. A kép keretére pedig a következő szöveget vésette: „Egy szegény, árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtul lelkesítve, Kőrösi Csoma Sándor, bölcsőjét kereste a Magyaroknak, és végre összerokadt fáradalmi alatt. Távolság a hazától alussza örök álmát, de él minden jobb magyarnak lelkében.”

Széchenyinek eme sorai kerültek a Magyar Tudományos Akadémia márványtáblájára is, amely a szülőfalu emléktáblájával együtt, 1910 óta magyarul is hirdeti Darjeelingban az egyetemes tudomány hőségének emlékezetét. Az Akadémián tartott emlékünnepek szónoka *Eötvös József* volt, aki többek között ezeket mondotta: „Kőrösi Csoma Sándorunk méltó valaki, hogy neve tisztelettel említsük s emléke példaként állíttassék föl a serdülő nemzedéknek miként férfiúi kitűrés a látszólag legreménytelenebb pályán is mindig magasra vezet... Messze tőlünk, a világ egy más részében, ott hol a Himalája emeli hótakart bérceit, pihen most a zarándok, hosszú vándorlás után. A szív, mely oly hön, oly erősen dobogott honáért, idegen földben hamvad el. De Kőrösi emléke itt él közöttünk...”

Sok évtized telt el azóta, hogy a Himalája alatt betakarta a rög Kőrösi Csoma Sándort, az őshaza kutatóját, a tibeti nyelv tudósát, a nagyenyedi kollégium egykori diákját. Nevét azonban nem homályosították el a rohanó évtizedek, és emléke ma élőbb, mint valaha. Időről-időre tudósok és tisztelgők indulnak nyomait követve, hogy elzarándokoljanak a Darjeeling-i temetőbe. Van aki facsemetét ültet, van aki egy néma főhajtéssal tiszteleg, s van aki egy marék hazai földet szór a sírdombra — Kőrösi Csoma halhatatlanságára. Sírkövének mondanivalója ím élő valóság:

Nemzetének bölcsőjét kereste és a maga
Síriját találta itt — de halhatatlanságát is.

Dr. Szénássy Zoltán

Emléktábla a nagyenyedi kollégium falán

A reformkor és az abszolutizmus Szeghi Kiss László naplójában

Szeghi Kiss László Miskolcon és Szendrőn élte át a történelmi eseményeket, amelyeket gubacstintával írt naplóban rögzített. Ezekből a sorokból megélevenedik Miskolc és az északi országhatár között fekvő Szendrő egykori élete, a társadalmi és közéleti, harci események, árvizek, tűzvész, az országot megrázó „koleralázadás”, a követválasztások változatos kora.

Szendrő az 1600-as évek elején gyakran volt vármegyei székhely is, ahol a törökök betöréseivel szemben Borsod vármegye törvényhatósága oltalmat kapott. Az egykor oly hatalmas szendrői vár (mondhatjuk azt is, hogy erődrendszer) ma már csak a régi képekről ismert. Evtizedekkel ezelőtt széthordták köveit. Napjainkban csak az alsóvár boltozatos kapuja, s mellette egy épületrész, melynek szobájában II. Rákóczi Ferenc tanácskozott, valamint a református templom tornyának használt bástya őrzi a múlt tárgyi emlékeit.

A XIX. század első évtizedei súlyos megpróbáltatásokat jelentettek a szendrőieknek. Pusztított a himlő, nagy volt a gyermekhalandóság, tífusz tizedelte a lakosságot. A természeti csapások — főként a folyók megújuló áradásai és a gyakori tűzvész — a szabadságharcot kö-

vető években megisméltődtek, s mindezt 1855-ben kolerajárvány súlyosbította. A napló több részlete megőrökíti ezeket az eseményeket, s írója a gazdasági hátteret is megvilágítja. Gyakran említi Szendrő földesurainak, a *Csáky*aknak nevét s bár nem bírál, a feljegyzett adatok helyette is beszélnek.

Szeghi Kiss László jellemének alakulására is fényt derítenek a napló lapjai. A kisbirtokos megyei tisztviselő kezdetben saját családi ügyeivel, jövedelmének alakulásával, követeléseinek behajtásával foglalkozott, de fokozatosan átérezte a reformkor eszméit, s 1848/49-ben már Borsod vármegye Kossuth-párti főszámvevői tisztét vállalta. Politikai szemléletének kialakításában nyilvánvalóan sokat számított a megye kiemelkedő fiaival: *Palóczy László*val és *Szemere Bertalannal* való barátsága, melyről a napló sok érdekes adatot tartalmaz. A követválasztásokról készített feljegyzések kezdetben riportszerű beszámolóként, később már éles kritikaként jelentkeznek.

A 37x23 cm nagyságú, 296 oldalas napló első éveiben még latinul róttá sorait, majd 1816-tól már csak magyar szöveget olvashatunk. Az éveket hangulatosan vezeti be, általában így: *Fel derülvén az 1817. esztendő...*, amelyben igen érdekes ipartörténeti emléket örökít meg, egy Szendrőn át vezető kirándulással kapcsolatban:

„Elmentünk Szinára Roly Josef Urhoz, ennek az urnak különös passlója volt az Kertekben, Glas, és Treibházakban, (üveg- és melegház); ugyan csak nála láttunk igen nagy ritkaságot, dinnnyefát, paprika, gyömbér fákat, sok ananászokat, Vanília fákat, Adam fűgefát, melyeknek a leveleik egy ölyniek és hosszabbak is vannak, és több efféléket. Azon Urnak Vas Hámorjai is igen nevezetesek, minthogy a kerekék, és egyéb eszközök tompa vasokból készítették.”

1821-ben „Miskolcon keresztül utazott a Muszka Császár Sándor”, aki a Kassa felé vezető úton, május 19-én „el utazott Szikszóra: Harsányban Hukis Inspector Urnál kolbászozott...”

Újabb ipari vonatkozású bejegyzéssel találkozunk az 1827. évben Ekkor

„többek a híres vezetes Baradial Barlangot meg néztük, ottan Musika szóval fel alá jártunk, ugráltunk és fátylak mellett vígan mulatoztunk... Ugyan ezen Esztendőben a Rudo Bányai, most ujjobban ásásban lévő Bányát gyertyák világítása mellett meg néztem és egész bent a Nagy mélységben a munkásoknál jártam.”

„Ebben az Esztendőben nyerte ki a Szendrői esperes T. Csolkó Károly ur a mostani Pápátul Szendrő Vároására nézve azon két rendbeli Butsut, amit már régen kereset, tudni illik Szent Anna napján volt az első Butsu, a másik pedig 4-ik Octoberben Szent Ferenc napján és már ezentul, ezen két napokon fognak itt Szendrőben a Butsuk tartatni.”

Az 1830. esztendőről így ír:

„Mi illeti egybeárant ezen esztendőt, ebben az esztendőben olly rettenetes Nagy tél volt, hogy ilyenekre alig emlékeztek a leg Öregebb emberek is, ugyan is még a multt October 18-án elkezdette a Nagy hideg reszketetni a Lakosokat, és az kimondhatatlan Nagy havakkal egész Aprilisig tartott, a midőn a hóolvadások, a föld fagya fel olvadása a földet annyira el teriette a tenger vizekkel, hogy a hidak egymás után mind el hordattak a Sajón.”

Az 1831. évi kolerázadásáról, mely megremegett az egész országot, azt írja, hogy „a cholera betegség, vagy is az epekörség és mirigy, mely Galiciában már ez előtt nagyon el terjedt, Megyénkben pedig, és a Tisza mellett fekvő Vármegyékben a Máramaros vármegyéig sőt szállítók által hozottot be...” elterjedt több községben. Bezárták az iskolákat és a tanulókat bizonyítvány nélkül fejezték be az iskolaévet.

Mintthogy a betegség „orvoslására leg hatalmasabbnak állítottat az ugynevezett Bismut orvos-ság, ezen orvoságtul pedig mivel netalán rosszul készítetett a Patikába, sok emberek hirtelen meg haláloztak...” így lázadás tört ki „azon okbul mintha a Földes Urak, Papok, Doctorok azért akarták volna a Bismut orvoságot a Lakosoknak, hogy meg haljanak és az urak magok maradjanak...” — örökíti meg a lakosság körében forgó híreket. De a mendemonda mellett az igazi okot is megjelölte: „A parasztek fel zendülésének némi nemű oka volt az is, hogy a helységek, városok egymástul el zárattattak, és így se munkát, se kenyeret nem kaphatván... nagy zenebonát tsináltak...”

„Az 1934-ik Esztendőt is el érni az Egék meg engedvén, ebben a következő nevezetességek adták elő magukat: ... 14. Septemterben nevezetes nap vala Szendrő Lád helységére nézve, mivel akkor az Ujj Templom szenteltetett fel, jelen voltam én is mind meghívattatott. Táblabíró Gombos Ferencz Urnál és Berzeviczi Lajos Urnál nagy vendégség tartatott.”

„Fel viradván az 1838-ik Esztendő, ebben a következő esetek valának nevezetesek... Továbbá az egész Januariushban és Februáriushban szörnyű nagy havak estek, ői magasságra voltak az utakon és utazákon. Márciusban szörnyű nagy víz áradások voltak és Szendrőben a Pásti és a templom melletti hidakat elrontotta.”

„16. Septemterben a Várhegyen Szendrőben felállítottatott és meg Szenteltetett a Temetőbe a Kereszt. Sok nép jelenlétben, ugyan csak azon nap délután Szalonán az ujjonnan épült Templom Tornyára fel tétetett a kereszt.”

1839-ben Szeghi Kiss László ismét Szendrőbe költözött s ez alkalommal érdekes adatokat örökített meg az előző évek lakbéréiről.

„... ugyan is 1825-ik évben költözvén ki Edes Atyám házábul, 1825-ik Szent György napig fizetett Dóri László Urnak, még az atyai házomban, demár Dóri Ur birtokában volt, 1 1/2 évi lakásért 530 fkat... bér fejében.”

Az 1840. év veszes betegségről tanúskodik.

„Ugyan csak ezen Esztendőben Februárius hónap végével és Martius hónapban rendkívüli betegség uralkodott Szendrőben, tudniillik fekélyes forró nyavalya, és mind egy 100 ember, minden valláson lévőkbul összevesen el haltak, a betegek házaik fekete keresztrel + voltak még jorsyve, ami még jobban el kedvtelentette a Szegényeket: leginkább hullottak el a Szegény Sorsuak, azonban némely izmosabak is el haltak. Mi egynéhányan, ugymint G. Csáki Sigmond és Hitvese G. Vai Eulália, a helybeli lelkész Tisza Marjási Gábor, én és a Fő Szolga Bíró Gombos Miksa, és Okolicsányi László, majd mindéig együtt voltunk, egymást batorítván, de Csáki Sigmond, feleségével együtt még is el mentek Alsó Zsoltzára, ahonnan azonban 8-adv vagy kilenced napra már vissza jöttek, miután szünni kezdett a nyavalya, én egy lépésnyire sem mentem Szendrőbül, valamint Gombos Miksa és a Plébános, ki szüntelen vigasztalta a népet, és ápolgatta a betegeket, valamint mások is szivesek voltak a Szegények felségellésében.”

Az 1844. évről a következő adatokat olvashatjuk:

„Szendrőben, sőt Borsod Megyében nagyobb részben rettentő nagy szélvész volt 2-ik Juliusban éjfélt előtt, másnap pedig vagy is 3-ik Juliusban temérek jég hullott, olly nagyságuak mint a dió, sőt a Szentpéteri Járásban 1. font és 2. latosokat lehetett találni. Szendrőben több épület öszvetört, a vetésbe nagy kárt tett, és a Borsodi tornyot is lehajlítottá, fákat dütött, ugy hogy a Szendrei Erdőségekben ezernél felül voltak a kitéretett fák.”

„Felviradván az 1845-ik év... Ezen évben sok nevezetességek történtek Szendrőben, Miskoltzon és egész Borsod Vgyében; különösen Szendrőben Martius 19. és 20-án olly rendkívüli víz áradása volt a Boldvának, hogy a Katolikus Templom előtt, s a városban lévő Malom mellett volt hidakat egészen ragadta, sok házakat be dötött, és elmosot, a felső alsó pást mintegy tenger vízzel el lepve, a Kováts utza, gátszög, egy iszonyú víz tömegben lebeget; ez Szendrőben Junius és Julius hónapokban ismét elő jön, midőn a páston az én pályinka házam, és egyik zsellér házam be döttek, össze roskadtak, és a Paulkovics Pál Sógorom udvara, és kertye is tele volt vízzel, és a lakó házában is a padlást a víz fel vette, ugy hogy minnyájan a padon találtak menedék helyet, temérek házak öszve rogytak, s a nagy vizek miatt ha bár az aratás is be következett, ember emlékezetet felül mulólag, minden takarmányok kívül maradtak a felső páston, ott nyomtatódott el az élet is, és egész új városnak lázott lenni a felső pást, és csak Septemter vége fele lehet lassanként be hozni az el nyomtatott, vagy el csépett élelet, s szalmát.”

1845. szeptember 27-én Miskolcra látogatott „az Országos Főember G. Szétsényi István, ki a Tisza vize rendeltetése tárgyában mint kinevezett Elnök foglalatokodott, ki is bár 9 óra tájban érkezett meg, fákllyás zene és szép bé köszöntő beszéddel fogadtatott.”

Az 1847. év végét nagy drágaság jellemezte.

„A koldus sereg olly nagy volt, hogy majd nem minden lépésre koldusok találtattak; Isten öríz illy rendkívüli időktül, azonban az ősz békövetkeztével az élet ára is le szálott, de a borok igen rosszak lettek.”

„... így köszönt be az 1848-ik év, mely felette sok változásoknak, nem reménylett eseteknek, Országos, álladalmi Ujjabb szerkesztésnek szülő Anya volt.”

A szabadságharc bukása után is folytatja naplóját Szeghi Kiss László:

„Illy merő bizonytalanságban, kellemetlen és kedvtelen állapotban köszönt be Szegény Magyar Országra és így Borsod Vármegyére nézve is az 1850-ik év.” „Az egész Megyél Szerkezet egy csapással meg szüntettetett. Szomorú csapás valóban a Megyékre, de az erő és hatalom és Katonai Sajtó Ostrom állapot az egész Országban mind ezeket életbe léptette. A Jó Isten tudja, mi leszzen még Szegény hazánkbul.” „Szegény Magyar Hazánk ugy körül van hálózva a Német Ministerium

embereivel, hogy ez mozdulni sem tud, Sem pénze, nincs, sem fegyvere, mit untalan bé szedni rendelik.”

A naplóíró honvédtiszt fia Világos után Szendrőn talált menedéket, ahol szerkfuvározással keresték meg kenyerüket, míg állást nem találtak.

Igen érdekes adatokat tartalmaz az 1853. év feljegyzése.

„Lajos fiam Edelényben is által menvén, a Szendrői postai Járás 1-ső Májusban csak ugyan folyamatban tétetett és Lajos fiam mint posta kiadó Szendrőből a hivatali minőséget el kezdette. Az 6 évi meghatározott fizetése tehát meg állapított pengőpénzt: 60 f. Az író szerkért áltályában 12. Egy gyalog posta legény tartásért fizetődik 156. Mind ezek tévén összesen 228 F-akat, pengő pénzben, de ezekből a posta legénynek havonként fizetendők 8 ftok.”

1854. év. „Azonban Lajos fiamat illetőleg az esztendő elején azon örvendetes hivatalos levél érkezett a Pesti Kerületi Fő Posta Igazgatóságától, hogy a Magyar Minisztérium által el rendeltetett, hogy a múlt évi előterjesztésem következtében lovas posta állíttassék fel Szendrő és Szentpéter között.”

„A dohány termesztés minden ői után 4-x-ra volt már felszórólva és ennyi pénzért már 30 öre ki is fizették az illető pénz mennyiségét, még is azután a pénzt elküldötték vissza és a felyamodásért fizetett minden egyes bérlő által 30 X-ok pp. a Császárnak részére megadatván, a dohány ültetés egy áltályában a Szendrői vidéken el tiltatott, valóban keserű állapotot szerzett ez, s majd nem könnyeket facsart ki a lelkes magyar szívéből, ezen zsarnokság, de hát mi tegyék a szegény elkeseredett magyar, miután a Nagyok semmit nem indítanak, a kisebb sorsuak hiában mozdulnának.”

Szines, riportszerű beszámoló örökíti meg a szendrői hetivásár történetét:

„Buzgo kívánsággal derülven fel az 1856-ik év... Ugyan ezen évben nyerte el Szendrő Város azt, hogy részint Országos vásárok, nevezetesen Julius 28-ra, Második Október 4-re vagy is Szent Ferenczre, 3-ik Januariusban Szent Vince napra, a 4-ik Gyümölcs Öltő Boldog Asszony napra, azonban mindenkor a hétnék kezdetén, vagy is hétfőn tartassék, heti vásárok Augusztus 4-érül kezdve ugyan csak hétfőn rendszeren tartassanak: Még pedig ugy nyerte ki ez Országos és heti vásárok tarthatása jogát a Város, hogy a szokásos fizetések is el engedessék. Aminthogy a Julius 28-át meg előző napon már sok mindenféle vásáros népek Szekerek, Marhák, Lovak, mester emberek, vásárosok be érkeztenek Szendrőbe, és 28-án csak ugyan a reggeli órákban el kezdetet, a valóban szép számmal összegyülekezett vásár, melynek megörökítésére a Városi Tanács egy kisebb szerű bikát előbb a városi utcákon különféle pántlikákkal és kendőkkel felcizfrázva hurcoltatott, azután pedig másnap reggel meg süttetett és a husa annak széllyel osztatott a népeknek, azután 5 hordo közönséges bor el osztatott a Vásárba, nagyobb ünneplés okáért pedig a Meszesi köz birtokos Gombosfalvi Gombos Miksa paraszt lovakon pálya futtatást rendezett, az 1-ső nyertes ló gazdája kapott egy dupla orosz aranyat, a 2-ik nyertes lovon ló kapott két ezüst rubelit, a 3-ik nyertes lovon ló pedig 1. ezüst rubelit. A heti vásár továbbá 4-ik Augusztusban csak ugyan megkezdvetén az már most folytatólag meg is fog tartatni.”

Szinte koltői szavakkal örökítette meg a napló a természeti eseményeket.

„Ujj Eszendőben 1858-ik évben... Ezen évben október hó elején jött elő az ugy nevezett Donat Üstökös, de majd végig azon hóban kisebb és nagyobb mértékben gyönyörűen tündöklött és hosszú és széles üstökében fényeskedett bámulatos sebességgel futván naponként ki köruttyát...”

Az utolsó lapok az 1859. év szendrői eseményét tartalmazzák:

„Ez évben Február hóban már tavasz alá szántogattak Szendrő vidékén, és vetettek is.”
Dr. Kovássy Zoltán

„Szőlő jövésnek könyve” és élő hagyománya Kőszegen

Kőszegen nem titkolt meghatódottsággal és lelkesedéssel várják még ma is április 24-e reggelét. Ebredjenek bár verőfényre, hozzanak az errefelé oly gyakori északi szelek akár esős, hűvös napot, a Szent György-napi szőlőjövésnek ünnepét, bensőséges hangulatát, évszázados szokásait mindig újjáteremti a kőszegi tavasz.

A hajnal ezen a napon már kint találja a gazdákat a szőlőhegyekben. A helyi bortermelő szakcsoport gazdái, élükön a koreinőkkel, bejárják azokat a dűlőket, ahonnan a Szent György-napi hajtásokat a tőkéről lemetszik. A „jövésnek” gondosan megjelölik. A mintavétel helyével és a szőlőtöke fajtájával meghatározott harmatos hajtásokat kis fonott tálcakosárba helyezik. A kosárka pántját aztán átvetik a gazdák korelnökének vállán. Ezt a tisztelet 1979-ben a hetvennyolc esztendő *Oswald Feri* bácsi töltötte be. Ot két oldalt a hegyőrök fogják közre: *Pongrácz István* és *Baráth Károly* az idősebb, *Sümegi István* a fiatalabb nemzedéket képviselve a vadászok zöld öltönyében, zsinóros, levél- vagy termédszisz kalapban, tokba eresztett vadászpuskával. Mőgöttük a gazdák lépkednek, seniorok és fiatalabbak. Nincs szebb, mint amikor — ez alkalomra fehér inget öltve — a városháza előtt feltűnik a szőlőtermelők ünnepre készülő sora, talpuk alá a fúvószenekar játssza a lépés ritmusát, mértéktartóan, nem katonásan, de büszke tartásra ösztönözve őket. Itt a kőszegi ősi városházán fogadja őket a városi tanács mindenkori elnöke, ez lesz a „jövésnek” bemutatásának első színhelye.

Asztalra kerül a kosár, benne kicsiben a szőlőhegy évi ígérete a levágott hajtásokban. A gazdák és a városvezetés kölcsönös, köszöntő dialógusában a jó termést és a szorgos munkát üdvözlő szavaknak olyan súlya talán már nincsen, mint évszázadokkal ezelőtt, amikor ez a város és az itt élők boldogulását is jelentette egyben. Hadd említsünk erre egy példát.

1746 januárjában kétségbeesetten tapasztalhatta a senatus, hogy a borpincéket elhanyagolták. Határozat született pincemesteri állás betöltésére, akinek a pincék állapotának felügyelete lesz a feladata. Ekkor hangzott el a Szent György-napi ünnepségeken is sokat idézett mondat, „*hogy Pincze Mester minden holnapnak végével az maga számadó könyvit a Nemes Tanátsnak exhibeállya* (bemutassa), *hogy a' N. (emes) Tanáts tudhassa az Borral miképpen vagyon az gazdálkodás, mivel az Bornál a' N.(emes) Városnak nintszen egyéb hasznosabb gazdálkodása*”.¹

Mégis, ennek az évenként elhangzó párbeszédnek igen nagy jelképes ereje van. Historikus értelemben is. Hiszen a sokféle kézműipar közül Kőszegen egyedül a textilipar tudta úgy átvészelné a feudális termelési válságot, hogy alapja lett a mai modern kőszegi textiliparnak, melynél „hasznosabb gazdálkodása” viszont a mai Kőszegnek nincsen. A textilipar mellett pedig csak a szőlő- és bortermelés hagyományait sikerült a múltból átmenteni, ha még oly sokat is veszített eredeti gazdasági jelentőségéből.

A gazdák menete ezt követően a kőszegi Jurisics Miklós Múzeum felé tart, az ünnepség második stációjához. Itt őrzik ugyanis a *Szőlő jövésnek könyvé-t*, ezt az európai viszonylatban is páratlan gazdálkodás- és kultúrtörténeti érdekességű és értékű forrást, amelybe 1740 óta néhány esztendő kihagyásával képszerűen is megörökítik a Szent György-napi hajtásokat.

A gazdákhoz ekkor már a városvezetés és az ünneplő közönség is csatlakozott, hogy tanúja lehessen a most már szélesebb körben megismételt párbeszédnek, e szép hagyomány szakavatott ismertetésének s főleg annak a pillanatnak, amikor a frissen lemetszett hajtásokról az első vázlatrajzokat a szőlőjövésnek könyve következő tiszta lapjára bevezetik. Annak éppen tiz esztendeje, hogy a rajzokat *Bechtold István* készíti, aki sokoldalú ismerője Kőszeg csodálatos természeti környezetének.

Pár napra ekkor kiemelik a múzeumi tárlóból a szőlőjövésnek könyvét, hogy a kizsmelett nyolc különböző fajta hajtás pontos, színes másolatát a mester bevezethesse.

Maga az ünnepség fehér asztal mellett, kedélyes társalgás s jó zamatú kőszegi óbor társaságában fejeződik be. Sőt, páros esztendőben ezen a napon kerül sor az egyre nagyobb hírnévnek örvendő kőszegi borversenyre is.

Ezt a ritka Szent György-napi szokást a bortermelés egykorj jelentőségével szoktuk magyarázni.² Magának a szokásnak történeti-néprajzi feldolgozásával még adósak vagyunk. Ehhez azonban fel kellene tárnai a levéltár gazdag anyagát.

Azt tudjuk, hogy a „Szőlő jövésnek könyvét” 1740 óta vezetik, de a kötet bevezetőjének első mondata arról árulkodik, hogy nagyon régi gyakorlatról van szó: „*Eleitül ezen N.(emes) Városban bévett szokás szerint Szent György napján, ugymint szokott Birói Választás napján az Hegy Mesterek az Tanátsházba szoktak szőlő jövéseket hozni, melyek által a Városhy Lakosok(nak) is az Borbéli terméshez reménséghek volt...*”³

Valóban, a szőlő hajtások bemutatásának jóval korábbi bejegyzését 1632-ben is megtaláljuk. Ismeretes, hogy városaink tisztségviselőinek, testületeinek és hivatalainak újraválasztására, restaurációjára a feudális korban Szent György napján került sor. Így volt ez Budán, Fehérvárott és Sopronban is. Minthogy Kőszeg Sopronon keresztül közvetve a fehérvári és a budai városjogból táplálkozott, 1328-tól itt is Szent György napján tartották a restaurációt. A tisztújítás tulajdonképpen a városbíró, a belső és külső tanács, valamint a hivatalviselők lemondásával kezdődött. Ez volt a ceremónia első része. Ezt tették a hegymesterek (Bergmeister) is, akik ebből az alkalomból régi dicséretes szokás szerint a szőlőhegyről „jelképet” hoztak („bringen... Warzeichen auss dem Weingartgebürg”) a senatus elé.⁴ Arra a még nem egészen tisztázott részletre is érdemes figyelni, hogy a szőlőhajtások átadására a tisztújításnak abban a részében került sor, amelyben az előző év tisztségviselői lemondanak, hogy azután maga a választás megkezdődhessen. 1632-ben is így történt, hiszen a szőlőjövéseket a hivatalukról éppen leköszönő hegymesterek adták át. De már 1632-ben is régi szokásra hivatkozik forrásunk, így aligha tévedünk, ha ennek a Szent György-napi kőszegi szokásnak a kialakulását legalább a XVI. századra datáljuk. Arra az időszakra, amikor

1 *Kőszeg város Tanácsa jegyzőkönyve* = *Protocolium*, 21. cs., 1745–1748., 243. p. 1746. jan. 3., Vas megyei Levéltár Kőszegi Flókleveletára = VamL KFL.

2 *Szővényi István*: *Kőszeg szőlőkultúrája* a Szőlőkönnyű tükrében, Vasl Szemle, 1958. II. 27–34. old.

3 *Szőlő Jövésnek Könyve Ab Anno 1740* = Szjk, Kőszeg, Jurisich Miklós Múzeum, 1740-es bejegyzés.

4 *Protocolium Receptorum Civium ab Anno 1651 usque 1764 inclusive*, 7. p. 1632. apr. 24. Kőszeg, VamL KFL.

a hegymesteri és szőlőpásztori szolgálat (Weingartenverseher, Weingartenhüter) végleges formáját s tartalmát Kőszegen elnyerte, azaz 1568—1583 között.⁵

Van még egy nagyon érdekes szempont, amit az összehasonlító történeti-néprajzi kutatások alapján vetünk fel. A középkori Buda bírói hatalmának jelvénye a zöld gally és a fehér bíróbot volt, amelyet a Szent György-napi választáskor a belépő bíró előtt helyeztek a földre.⁶ Kőszegen ezen a napon a város kulcsát és a szőlőhajtásokat helyezték a megválasztandó bíró asztalára. A jelenségben lévő rokon tartalmat nem nehéz felfedezni. Óhatatlanul a két város német telepesének szokásvilágára gondolunk, valamint a római kori pogány áldozati szokásra, amelyben a gyümölcs első zsengejét (primitiae frugum), a tavasz első termését (ver sacrum) ajánlották fel. Ehhez a szokásnak a közvetítésére ismereteink még nem tudnak választ adni. Nem érdekelten azonban, ha megemlítjük, hogy a kőszegi „Szőlő jövésnek könyve” nemcsak a Szent György-napi, hanem a Szent Lőrinc-napi szokást is megőrizte. Szent Lőrinc napján, augusztus 10-én eskedtek meg a hegymesterek által felfogadott szőlőpásztorokat, ugyanis Lőrinc táján fordul elő a szőlő. Ennek védelmére a szüret napjáig alkalmazták őket, s már 1583-ban írásba foglalták köteleességüket. Ezen a napon a hegymesterekkel együtt a senatus asztalára tették az éréfélben lévő első fürtöket. Ez a gesztus őrizi az első termés áldozati szokását, ahogy a szőlőjövésnek könyve 1752-es bejegyzése mondja: „A(nn)o 1752 die (napján) 10 Augusti In Curia Senatoria Liberae ac Regiae Ci(vi)t(at)is Ginsiensis (Kőszeg sz. kir. város senatusi házára) Ezen alkalmatossággal az Hegy Mesterek (minthogy) Esztendőnkint szokásban volt, hogy az N.(emes) Mag(ist)ratusnak az N.(emes) Város Szőlő Hegyőrizetire alkalmas puha szőlőt, de nem ennyi valót, az Ur Isten engedgye k(e)g(ye)lmesen hogy jó perfectióra (érésre) mehessen. Ezen Esztendőben jobb Bor termet, mind Anno (évben) 1750.”

Valójában tehát a szőlő fejlődésének három fontos periódusát regisztrálta a kőszegi kötet: a Szent György napi hajtások, a Szent Lőrinc napi fürtök bemutatását, valamint a kőszegi szüretet, amelyet általában az Orsolya-napi vásárbontás után, október utolsó hetében kezdtek el. Ezért a feljegyzések közt idővel egyre nagyobb szerepet kapott az évi termés mennyiségére és minőségére vonatkozó, eleinte csak szükségszerű bejegyzés.

Hogy a szőlőjövésnek könyve elsősorban a Szent György-napi hajtásokról, jövéséről kapta címét s elsősorban erről ismeretes, azt a hajtások olykor látványos rajzainak köszönheti. Az 1835 előtti időkből nem ismerjük a mester nevét, de az utolsó másfél-száz esztendőben már megtaláljuk a signálást is, így *Kugler János* (1835—1865), *Knarr József* (1867), *Hanély Antal* (1868—1877), *Vass Károly* (1890—1892), *R. Hercz Ödön* (1893—1895), *Hercz Margit* (1896—1897), *Binnyei István* (1899), *R. Kiss Gyula* (1899—1939), *Trautmann Anna* (1940—1941), *Földi Sándor* (1942—1948), *Csapody Vera dr.* (1949), *Kappelné Trautmann Anna* (1950—1951), *Schmidt Béla* (1952—1955), *Wiesinger Rezső* (1956), *Horváth János* (1957—1961), *Hanély László* (1962—1968), *Bechtold István* (1969—) nevét.

Felvetődik jogosan a kérdés, vajon a Szent György-napi hajtások mikéntjéből, állapotából lehetett-e az évi termésre következtetni. Jogos volt-e „a Városház Lakosok-(na)k is az Borbéli terméshez reménységhek”-et fűzni? Volt-e gazdasági jelentősége?

Erre a kérdésre éppen a szőlőskönyv egy 1792-es bejegyzése ad választ: „Jövés tsak tsekély volt, de mégis jó és középszerű termés volt”, amin a jó minőséget és közepes mennyiséget kell érteni.⁸ A későbbi tapasztalatok is azt mutatják, hogy a hajtások nagysága vagy lemaradása önmagában nem határozta meg a leendő szüretet. Az évszázados empirikus tapasztalatot azonban nem szabad lebecsülni. Nehezen lehet ma megállapítani, hogy mennyit láttak a gazdák az április 24-én levágott jövésekből. Annyi bizonyos, hogy igen nagy merészség lett volna csak ebből következtetni; ennek köszönhető, hogy az utolsó kétszáz esztendőben a szóbeli feljegyzések a szőlő fejlődésének egész évi állapotát jellemezték: a szőlőtöke telelését, a napos idő, az eső arányát, a hőmérsékleti viszonyokat, a vihar- és jégkárokat, s különösen a peronoszpóra okozta károkat gondosan részletezték. A meteorológus számára természetesen kitűnő retrospektív vizsgálatra adott módot. 1942-ig így tudtak következtetéseket levonni a helyi éghajlatingadozásokra a kőszegi szőlőhajtások állapotából.⁹

5 Bariska István: Kőszeg város önkormányzatának története a 16. században (doktori disszertáció), Kézirat, 1976., 132. oldal, VamL KFI.

6 Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I. Bp. 1977. 313—314. old.

7 Szjk, A(nn)o 1752 die 24 Mensis Aprills.

8 Szjk. 1792-es bejegyzés.

9 Berkes Zoltán: Éghajlatingadozások tükröződése a kőszegi szőlőhajtások hosszában, Bp. 1942. 17. p. (Kiny az Időjárás 1942. jan.—febr. sz.-ból.)

Nem szabad tehát túlbecsülni sem a rajzok jelentőségét, erre figyelmeztet az is, hogy eleinte csak a kifejlett, zöld hajtásokat rajzolták le. Mintha igazolná ezt a polgárokönyv 1632-es idézett feljegyzése is, amely a városbíró asztalára tett jövésekre a német „Wahrzeichen” kifejezést használja. Ez pedig egyszerre jelent jelképet, előjelet s valamire jogosultságot is. Ennek a szép községi szokásnak egyértelmű ugyan a néprajzi ihletésű gyökere, de mint a bírói hatalom egyik jelképe kristályosodik ki, s nem annyira abban a szerepében, hogy előre utaljon a termés milyenségére. Annyi azonban bizonyos, hogy 1740-ben ezzel a szándékkal nyitották meg a könyvet; ez az igény azonban később másodlagos lett. A „Wahrzeichen”-előjel értelmezés a XVIII. század közepére elhomályosította az eredeti funkciót. *Bálint Sándor* megjegyzése is kísért, amikor azt mondja, hogy az egyház Szent György kultuszát éppen a pogány kultuszok ellensúlyozására helyezte erre a tavaszi időszakra. Mintha részben arra épült volna a községi szokás is, hogy magától a jövések bemutatásától és lerajzoltatásától többet vártak volna, mint a hajtások állapotától.

Ami ebben a kötetben a rajzok mellett oly rendkívül értékes, az a községi szőlőkre, ültetvényekre és dűlőkre vonatkozó sokféle feljegyzés. Ugyanakkor szinte érthetetlen, hogy az 1890-es években pusztító filoxéráról egyetlen sort sem jegyeztek fel a kötetbe. Pedig az egykor 800 holdra becsült szőlőterület jelentős része ekkor pusztult ki. A szőlőjövések könyve 1929-ben szakszerű képet festett a gazdálkodás akkori állapotáról. Többek közt innen tudjuk, hogy az 1925/27-es kataszteri felmérés már csak 126 katasztrális hold szőlőt talált a várost ölelő hegykoszorún. „Két három évtizeddel előbb még egyszer ily nagy szőlőterület volt még. A filokszéra-vész, a peronoszpóra elleni folytonos küzdelem, alkalmatlan pincék, nem kielégítő bor-értékesítés — 1806-ban még Sziléziába exportáltak Kőszegről — és a lakosságnak más téren (nevezetesen az építőiparban) való jó elhelyezkedése voltak az okok, melyek a szőlőművelést, lécsökkentették... Az igazi községi bor: a kék frankos, más néven burgundi szőlőből nyert vörös bor és a furmint (vagy mint népünk németesen mondja: „G'máni, azaz Gemainer) és az olasz rizlingből nyert fehér borok. Ezek jó évben olyanok, hogy odaállíthatók jobb borvidékek borai mellé is. Rossz években azonban felette savanyúak. Az utolsó két évtizedben sok szőlőtermelő megrontotta a községi bort a „Delavára”, az „Oteló” és a „Nova” direkttermők ültetésével.”¹⁰

Ezt a részletet azért kellett kiemelni, hogy érzékeltessük a verbális rész szakszerűségét, elemző igényét, amely persze ritkán ilyen részletes. S még valamit. Ekkor, a harmincas években esik szó először a szőlőjövések könyvében a Kőszegen honos szőlőfajtákról.

A szőlőkönyv 1900-tól a hajtások rajza alatt már megjelöli ugyan, hogy a jövéseket „fekete” vagy „fehér” szőlőtökéről metszették-e, de közelebbi meghatározást nem ad. Ilyen tágan értelmezve utal 1869-től arra is, hogy a minták az ún. „Magyar vagy Alsóhegy”-ről és a „Német vagy Felsőhegy”-ről erednek-e. Közelebbi dűlőnevet csak szórványosan használ. Ehhez térkép híján tudni kell, hogy a várost a szőlőhegyek mintegy kiflialakban ölelik körül, oly módon, mintha képzeletbeli óralapunkon hét és egy óra között húznánk balról jobbra egy szép körivet. A hét és kilenc óra közti terület nagyjából a „Magyar vagy Alsóhegy”, a fennmaradó nagyobb körökre rajzolhatnánk a „Német vagy Felsőhegy”-et. Ezt a körivet — amelyből csak a kisebb hányad szőlő — mint a kettévágott citromot a benne futó gerezdek, úgy hálózzák be sugárszerűen a dűlőutak.

1930-tól már azt is meg tudjuk mondani, hogy a hajtásokat melyik dűlőből vételezték, hogy abban a dűlőben mikor milyen fajta ültetvények voltak. Szívet melegengető érzés lenne, ha ezeket a feljegyzéseket már 1740-től következetesen bevezették volna. Meg kell azonban elégednünk azzal az 1930 előtti, egyetlen 1749-es bejegyzéssel, miszerint abban az esztendőben a Doroszlóhoz közel eső városi szőlőből, a *Layter* dűlőből hozták be a szőlőhajtásokat.¹¹

Századunk harmincas éveitől vezetett pontosabb feljegyzések alapján kimutatható, hogy bizonyos következetesség alakult ki a mintavétel helyének meghatározásában. Minthogy a nagy kiterjedésű községi szőlőhegyen, különösen annak mély tagolása miatt, elég nagyok a mikroklimatikus különbségek, már csak a hajtások összehasonlítása miatt is célszerű volt bizonyos dűlőket előnyben részesíteni. Így nagyon kézzigyen volt a *Meszesvölgy* (Kalchgraben), a *Királyvölgy* (König), a *Kapaszkodó* (Steiger), a *Rómaidomb* (Römer), az *Alsófigyelő* (Wachtelsack), a *Lócsereő* (Rosstauscher), a *Hídegvölgy* (Eisgrubel) és a *Hosszúlévészárók* (Lange Schützengraben). Az 1930—1979

10 Szjk, 1929-es bejegyzés.

11 Szjk, 1749-es bejegyzés.

között berajzolt csaknem 200 hajtás 20%-a a Meszesvölgyből, 13%-a pedig a Királyvölgyből származik. Borfajták közül a leggyakoribb természetesen a Burgundi vörös, a Fehér furmint, később az Olasz rizling és a Chasselas is.

1955-től Szövényi István múzeumigazgató ismét bevezette a részletező szóbeli jellemzést is, s amikor 1958-ban megalakult a helyi szőlőtermelők szakcsoportja, ők vették át a rügyfakadás, a szőlő fejlődésének és a szüret jellemzőinek bejegyzését. A szép kőszegi hagyomány folytatói ma már tulajdonképpen a szakcsoport gazdái.

Újabb kutatásaink tehát bebizonyították, hogy ők már egy, a XVI. században is élő kőszegi Szent György-napi szokás élteitől, hogy a kőszegi városbíróknak éppúgy jelentésvénye volt a zöldellő szőlőjövés, mint a budainak a zöld gally. De bebizonyította azt is, hogy a szőlő jövésének könyve a Szent György-napi szokás mellett, ha nem is rajzban, de a Szent Lőrinc-napi első gyümölcsérés ünnepét is megörökítette s részletesen beszámolt a Szent Vendel és Orsolya nap után kezdődő, egészen november első hetéig elnyúló kőszegi szüret eredményéről is. Ezt teszi a szőlőjövés ünnepének megtartásával lelkében szinte az egész város. Valójában ritkaság, hogy a hajtásokat meg is örökítették, de hogy a mai gazdák immár 400 éves hagyományt ápolnak Kőszegen, ezt most már tudva tudjuk.

Dr. Bariska István

Népi növényismeret a növénynevek tükrében¹

A népi ismeretekkel, a népi tudással szemben gyakran hallani vagy olvasni elutasító véleményt, pontosabban: többször és több szó esik a népi tudatlanságról, babonáságról, mint a népi tudásról, bölcsességről. Pedig két dolog egészen nyilvánvaló: az egyik, hogy ez a szellemi kincs éppúgy része a népi kultúrának, mint a népművészet vagy a népköltészet, tehát éppúgy megérdemli a figyelmet; a másik, hogy a tudománynak, így a tudományos növényismeretnek is a népi ismeret, a népi tapasztalat az alapja és még a fejlődés viszonylag késői korszakaiban sem tud teljesen elszakadni tőle.

Nincs szándékomban tudománytörténeti fejtegetésekbe bocsátkozni, jelezni szeretném mégis, hogy a népi növényismeret iránti érdeklődésnek, megbecsülésnek, de az elutasításnak és kárhóztatásnak is vannak hagyományai. Ismeretes, hogy a magyar népi növénynevek nyomtatásban való rögzítése és terjesztése a XVI. században kezdődött. *Mélius Juhász Péter* Herbáriumának kolozsvári kiadása pl. nyomtatásban és kéziratban másolatokban sokáig közkezen forgott, *Lencsés György* ugyancsak több másolatban ismert orvosi könyve szintén tartalmaz erdélyi, népi gyógyászati adatokat is. Ezek és a többi írott és nyomtatott szövegek természetesen nemcsak felhasználták a népi ismereteket, hanem a maguk rendjén jelentősen bővítették, módosították is őket. A XVIII. század végén *Benkő József* tudatosan használ székely népi növényneveket a magyar növénytani elnevezés-rendszere gazdagítására.

Am a felvilágosodás racionalizmusát képviselő Debreceni Fűvészkönyv szerzői, *Fazekas Mihály* és *Diószeghy Sámuel*, *Előljáró Beszédükben* egészen másként vélekednek a népi növénynevekről: „... meg kell vallni, hogy azok közt a bábaelte fűnevek közt, melyek a köznép szájában is forognak, sokan vannak botránkozató, babonás, helytelen, csúf nevek, sőt olyan gyalázatosak is, melyeket becsületes ember szájára venni is áttallana... Bárha szokásban vannak is az alkalmatlan fűnevezetek: csak hallgassa és mellőzze el azokat a fűvésztudomány; magokban el fognak enyészni; mert a tudomány előtt a tudatlanság, és a világosság előtt a setétségnek oszlni kell. Reményljük is, hogy egy kevés meggondolás után senki se fogja többé azokat a feledékenységre méltó neveket pártfogás alá venni.” Ez az intő figyelmeztetés a kortársaknak szól, pedig ma már kétségtelen, hogy a magyar tudományos terminológia kialakításában jóval bátrabban lehetett volna meríteni a „bábaelte fűnevezetek”-ből.

Napjainkban világosan látjuk, hogy a népi tudást sohasem szabad a tudomány mércejével és szempontjaival mérni, egy-egy közösség ismeretanyagát pedig teljesen hamis dolog volna a szellemi képesség eredményeként értékelni. Az egyetemes érvényűnek tartott tudományos igazságokkal szemben a népi tudásnak, a népi ismeretnek a környezet, a mindennapi élet, az ember mindennapi érdeke a meghatározója. Ha a növényismeretet tekintenők az intellektuális képesség egyik lehetséges mércéjének, akkor abban a tekintetben bizonyára az őserdei bennszülöttek vezetnének, hiszen a

¹ Elhangzott az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők IX. Országos Találkozásán. (Eger, 1979. augusztus 17.)

kutatók találkoztak már olyan dél-amerikai bennszülöttel, aki két-három ezer növényfajt tudott azonosítani és 2–3 törzsi nyelven megnevezni. Am ez éppolyan természetes, mint az, hogy a legjobb tájékozódók az eszkimók, a legjobb csillagászok a hajós meg a sivatagi népek stb. Ez az eltérő tapasztalati anyag nyilván az egyes nyelvekben is tükröződik, tulajdonképpen ez a magyarázata annak, hogy a különböző nyelvek más-képpen tagolják a valóságot, vagy amint a Sapir—Whorf-féle elmélet már élesebben, és emiatt vitathatóbban megfogalmazza: az egyes nyelvek másképpen látatják beszélőikkel a valóságot.

Az 1972-ben és 1975-ben Romániában lezajlott társadalmi gyűjtés rendjén és a Szabó Attilával Kalotaszegen végzett felmérésen szerzett tapasztalataink is azt mutatják, hogy a népi növényismeret első benyomásra sokszor megmagyarázhatatlan. Van-nak általánosan elterjedt növények, amelyeket jóformán senki észre sem vett. Másokat tudomásul vettek ugyan — mint pl. a pásztortáskát — de senki nem nevezi meg. Mi az ilyen negatív tudást is fontosnak, jellemzőnek tartjuk. Abból kell tehát kiindulni, hogy egyáltalán mit ismerhetnek (a vidék flórájából, vegetációjából), és aztán fokozatosan feltérképezni, hogy ebből mit és milyen szinten tartanak számon. Ennek a számontartásnak az alapja a hasznosság. Elsődleges a gyakorlati, mindennapi életben való felhasználhatóság táplálkozásra, festésre, gyógyításra, faragásra vagy éppen mágiikus vagy kultikus célokra, nem is beszélve arról, hogy mennyire fontos az étetre veszélyes növények ismerete. Arról sem szabad megfeledkezni a növények esetében, hogy az ember számára egyáltalán nem közömbös az esztétikai hatás sem (enélkül a „szépség” nélkül talán nem is tudjuk elképzelni az életünket).

Nyilván elsősorban ezeket a növényeket ismerik, ezeket tudják meg is nevezni. Miért fontos a név? Azért, mert a név, a megnevezés a biztosabb tudás jele: velük tulajdonképpen, mint hálóval, rögzítjük a valóság megismert, de tűnékeny, egymásba olvadó elemit; a nevek a csomópontjai ennek a hálóknak.

Alljon itt néhány példa a kalotaszegi növénynevek gazdagságából. A tavaszi héricshez az a mágiikus tilalom fűződik, hogy nem szabad leszedni, mert ez a kotló vagy a csirkék pusztulását okozná, ezért *kotlóvirágnak*, *tyúkvirágnak* nevezik néhány faluban, máshoz *kutyarózsának*, *büdösbankának*, *kakukvirágnak*, *kököröcsinnek*, *bankának*. A mocsári gólyahír Inaktelkén *számárvirág*, ott ugyanis koszorút kötöttek belőle juh-tej-méréskor, és ezt a számár nyakába akasztották (tulajdonképpen ez is termékenységi mágia), máshol: *békavirág*, *arannyal versengő*, *gólyavirág*, *pataki rózsza*, *tóvirág*, *pipevirág*, *bulbusz*, *vad kukuksaláta*. A mindannyiunktól jól ismert margitvirág vagy margaréta a vizsgált területen: *margaretta*, *pápvirág*, *pártavirág*, *meszelővirág*, *vadmeszelő*, *lengye*, *bikalivirág*, *barabika*, *tehénvirág*. A Daphnék, boroszlánok közül a henyé boroszlán (*D. cneorum*) egyetlen helyen nő, de a környékbeli falvakban más és más néven ismert: Körösfőn a hely nevével *riszógvirág* (a hely: *Riszógtető*, *történetileg: Riszóktető*; a névadásnak egy ritka, fordított esete ez, nem a helyet nevezték el a növényről, hanem a növényt a helyről), Ketesden *zoboki virág*, Zsobokon *veresvirág*, Sztánán, Petriben *pirosvirág*.

Ezekben a példákban nemcsak az amúgyis feltűnő gazdagságra hívnám fel a figyelmet, hanem a változatosságra és a szépségre is. Erdemes elgondolkozni azon, milyen bőségben ontja a metaforikus nevet. Azt hiszem, nem túlzás abban reménykedni, hogy éppen a népi növénynevek vizsgálata vezethet el bennünket a nyelvjárások jelentés-tanához. A nyelvjárások szemantikai jellemzésének egyik kritériuma pl. éppen ez lehetne, hogy milyen a népi terminológiában megnyilvánuló metaforációs készsége, az, hogy egy nyelvjárás beszélői a logikus, leíró, definiáló terminusokat részéssítik-e előnyben vagy a kifejező, képszerű, emotív színezetű metaforákat. Sőt a metaforák egyes tartalmi típusai is jellemzőek lehetnek némely nyelvjárásokra. A székely nyelvjárás alaposabb ismerője pl. már eleve joggal feltételezheti, hogy bennük erőteljesebb ez a képszerűség, ez a metaforációs hajlam, mint más magyar nyelvjárásokban, és nyilván ez az egyik forrása a szépírói stílus sajátos ízeinek a székely anyanyelvjárású írók esetében, Mikestől Tamásiig.

Példaként felsorolt növénynevek más szempontokra is figyelmeztetnek: 1. A növénynevek magyarázatához is szükséges a növényekkel kapcsolatos hiedelmek feljegyzése. — 2. Többnyelvű vidéken többnyelvű, tehát nyelvileg teljes gyűjtést kell végezni (példáink közül a *bulbusz* román eredetű). — 3. A földrajznev-adásban jelentős szerepük volt növényeknek, ezért a földrajznev-gyűjtés és a népi növényismereti gyűjtés szervesen kiegészíti egymást. — 4. Néha a neveknek is mágiikus hatásuk van, befolyásolhatják egy növény sorsát. Ha egy növénynek trágár, illetlen neve van, lehet akár milyen szép, senki sem szedi le, senki nem diszítja vele a lakását.

Visszakanyarodva a népi tudás és a tudományos növényismeret viszonyára, egyetlen lényeges jelenségre hívnám még föl a figyelmet. Arra, hogy a népi tudás egészen más kategóriákat, más fogalmi rendszert épít fel, megint elsősorban a hasznosságot tartva szem előtt, és ezt a rendszert csak a terminológiából lehet kikövetkeztetni. A *tövis*, *szamártövis* nevekkkel legalább 8–10 növényfajt jelölnek, a *kigyóhagymával* ötöf-hatot, akárcsak a *békavirággal*, vagy pl. ahogy gyalui adatközlőnk mondta, náluk minden olyan növényt *katibolhának* neveznek, amely ráragad a ruhára. Ez az egyik véglet, amikor a népi ismeretnek a hálója jóval durvább, mint a tudományé. A másik véglet pedig az, hogy ugyanannak a növénynek a nem egyidőben jelentkező virágját és levélét sok esetben határozottan két külön növénynek tekintik. Legjobb példa erre a *martikapu* (Tussilago): külön növényként tartják számon a sárga virágot, a *békavirágot* és külön a *partilaput*; vagy az őszi kikerics tavasszal *csókahagyma*, ősszel *őszi ke*, *őszivirág*, *őszi kokasmandikó*, *őszi kankó* stb.

A növényismeret mindenképpen alkalmasnak tűnik arra, hogy ilyen általánosabb, ismeretelméleti kérdéseket is megvizsgáljunk: a megismerés kategóriáinak és kategóriarendszerének eltéréseit a spontán, a tapasztalati tudás és tudományos megismerés szintjén. Ahhoz azonban, hogy a gyűjtött anyag a tudományos vizsgálat számára felhasználható legyen, alapvető követelmény a tárgy, a fogalom és a név egysége, azaz a növénynevek biztos azonosítása. Társadalmi gyűjtésben ez kétféle képpen valósítható meg: vagy úgy, hogy az önkéntes gyűjtőktől megköveteljük magának a növényeknek a begyűjtését, herbáriumok formájában (ezt aztán a szakember bármikor azonosítani tudja); vagy pedig úgy, hogy a gyűjtéshez megnyerjük a botanikus szakértő (biológus, mezőgazdász stb.) támogatását is. Az így gyűjtött anyagot aztán a néprajz, a nyelvtudomány, sőt a növényföldrajz is hasznosítani tudja.

Péntek János

A szerencsi temetőben, az Árpád-hegy oldalán porladozik egy mézeskalács-szívre hasonlító sírkő. *Csillag Márton* hajdani szerencsi plébános szerint ez a sírkő *Kovács Gergely* szerencsi mézeskalácsos céhbeli mesteré, aki 1879-ben hunyt el, állítólag afeletti bűjében, hogy a céhüket 1872-ben rendeletileg megszüntették.

— szikora —